

ADİL YARGILAMANIN ULUSLARARASI BİÇİMSEL STANDARTLARININ GACACA YARGISI ANALİZİ İÇİN YETERLİLİĞİ SORUNU

Araştırma Makalesi

Dr. Omca ÖZDEMİR*

ÖZET

Ruanda soykırımı faillerinin yargılanmasında olağan mahkemeler yanında işlerlik kazandırılan Gacaca yargısı, özellikle halkın katılımına dayanan işleyişiyle Batılı liberal yargı modelinden farklı bir sistem olarak adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları temelinde eleştirilere tabi tutulmuştur. Bu eleştirilerde, hükümeti olağan mahkeme sistemini destekleyecek arayışlara sürüklemiş olan mevcut koşulların göz ardı edildiği görülmektedir. Bu koşullar hem devletin maddi imkansızlıklarını hem de soykırım vahşetiyle parçalanmış sosyal dokunun yeniden inşası ihtiyacını içermekteydi. Bu eleştiriler aynı zamanda da Gacaca yargısının dayandığı değer, amaç ve mantığı temelinde sanıklara sunduğu güvenceleri ihmal etmekteydi. Gacaca geçiş süreci adaletin sihirli bir değneği olmasa da, göz ardı edilen bu hususlar, pratiğinde ortaya çıkan sorunların Gacaca'nın Batılı liberal yargı modeline dönüştürülerek çözülmesinin hem koşullar itibarıyla olanaklı olmadığını hem de Ruanda'nın soykırım sonrası ihtiyaçlarına karşılık veremeyeceğini göstermektedir. Bu durumda Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların kaynaklarının belirlenmesi ve bu şekilde gelecekteki geçiş süreci adaleti uygulamalarına yol gösterilmesi isteniyorsa, Gacaca analizinin Gacaca'nın temellerini oluşturan koşullar, amaçlar ve yapısal özellikleri

* Araştırma Görevlisi Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ABD

ORCID ID: 0000-0002-0168-768X, **e-posta:** omca.ozdemir@hbv.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 24.11.2022

Makalenin Yayımlanmasının Uygun Bulunduğu Tarih: 02.01.2023

arasındaki bağlantılar ile içerisinde işlediği siyasal durum esas alınarak yapılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Ruanda Soykırımı, geçiş süreci adaleti, Gacaca, adil yargılanma hakkı, uzlaşma.

THE PROBLEM OF THE ADEQUACY OF INTERNATIONAL FORMAL STANDARDS OF FAIR TRIAL FOR THE ANALYSIS OF THE GACACA COURTS

ABSTRACT

The Gacaca judiciary which was functionalized along with ordinary courts in the trials of the perpetrators of the Rwandan genocide as a system differing particularly with its operation based on the participation of the people from the Western liberal judiciary model, was subjected to criticism based on international formal standards of fair trial. It is observed in these criticisms that the existing conditions, which led the government to pursuits aiming to reinforce the regular court system, are ignored. These criticisms were, at the same time, neglecting the guarantees that the defendants were provided with before the Gacaca courts on the basis of the values, purpose and logic on which they were based. Even though the Gacaca might not be the magic wand of transitional justice, these neglected points demonstrate that solving the problems that have arisen during its practice by transforming Gacaca into a Western liberal judiciary system was not possible considering the circumstances, and it could not respond to Rwanda's post-genocide needs. In this case, if one wishes the sources of the problems that emerged within the practice of Gacaca to be determined and in this way transitional justice practices in the future to be guided, the analysis of Gacaca needs to be carried out by grounding it on the connections between the conditions, purposes and structural properties that constitute its base, and the political context within which it has functioned.

Keywords: Rwandan genocide, transitional justice, Gacaca, right to a fair trial, reconciliation

GİRİŞ

1994 yılında, genel olarak Tutsi azınlığa mensup yüzbinlerce Ruandalının Hutu çoğunluğa mensup Ruandalılar tarafından kitlesel ve vahşi şiddet hareketlerine maruz bırakıldıkları Ruanda soykırımı ardından yeni Hükümet, sayıları yüzbinlerle ifade edilen soykırım faillerinin yargılanması sorunuyla karşı karşıya kaldı. Ruanda'nın olağan yargı sistemi, hem kapasitesi hem de potansiyel çıktıları itibarıyla soykırım sonrası ihtiyaçları karşılayabilecek

durumda bulunmamaktaydı. Bu koşullarda Hükümet, soykırım faillerinin yargılanmasında olağan mahkemeler yanında faaliyette bulunmak üzere, Ruanda'nın geleneksel uyuşmazlık çözüm mekanizması olan Gacaca mahkemelerini mevcut ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden şekillendirerek uygulamaya koydu. Gacaca yargısı¹ her ne kadar tamamen geleneksel bir mekanizma olmasa ve özellikle bazı temel noktalarda devlete ve yazılı hukuka dayalı bir sistem olması itibarıyla kısmen modernleştirilmiş de olsa, yöneldiği amaçlar bakımından olduğu gibi, bu amaçlara ulaşmayı mümkün kılmak üzere içerdiği usuller itibarıyla de, Batılı liberal yargılama sistemlerinden farklılık göstermekteydi. Yargıçların seçiminden delil tedarikine ve tartışmasına kadar sürecin neredeyse her düzeyinde halkın katılımına dayalı olan Gacaca yargısı bu özelliğiyle, soykırım faillerinin cezalandırılmasının ötesinde, korkunç bir vahşetle zedelenmiş sosyal dokunun yeniden inşa edilerek demokratik Ruanda'nın temelini oluşturulması, diğer bir deyişle uzlaşma vaadini de içermekteydi.

Dönemin hakim yargı paradigmasından ayrılan yapısal özellikleri, dayandığı değerler ve vaatleri ile Gacaca kuruluşu ardından, kitlesel katliamlardan çıkan toplumlara ilham olmuş, bu alanda çalışan bilim insanları ve uygulamacılar tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Gacaca'ya ilişkin literatürde hakim iki eğilim ortaya çıkmıştır. Bir grup, bir geçiş süreci adaleti mekanizması olarak Gacaca'yı hayranlıkla karşılamış, Gacaca'nın özgül katkılarını vurgulamış görünmektedir. Bazı uluslararası insan hakları örgütlerinin de dahil olduğu diğer grup ise, Gacaca'nın adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarıyla farklılıklarının ve bu kapsamdaki kusurlarının altını çizirken, adil yargılamanın amaçsal değil uluslararası insan hakları metinlerine dayalı biçimsel yorumunu benimsemiştir. Bu kapsamda adil yargılamanın Batılı liberal yargı modeli dışında sağlanması mümkün görülmezken, Gacaca'nın uygulamada ortaya çıkan kusurlarının ancak, Gacaca'nın liberal yargı modeline uydurulması ile giderilebileceği varsayılmaktaydı. Bu noktada Gacaca'nın özellikle demokratik yapısı ve katkısının değeri olmak üzere, birçok unsur ve amacının göz ardı edildiği dikkati çekmekteydi. Bu hakim değerlendirme pozisyonları karşısında Gacaca'nın geçiş süreci adaletine özgül katkılarının, uygulamada ortaya çıkan yetersizlikleri de ihmal edilmeden analize tabi tutulması, gelecekteki geçiş süreci adaleti deneyimlerine mevcut ihtiyaçları karşılayabilecek, gerçekçi bir temel sağlanması bakımından gereklilik arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmamız, Gacaca yargısını idealize etmeden, soykırım sonrası ihtiyaçlar için sihirli bir

¹ Buradan itibaren, Gacaca kelimesinin “geleneksel” ifadesiyle nitelendirilmemiş tüm kullanımları, geçiş süreci adaleti mekanizması olarak uygulamaya konulan Gacaca yargısını ifade edecektir.

değnekmiş gibi tümüyle olumlamadan, ve fakat liberal yargılama standartlarına aykırı olmakla da tüketmeden değerlendirmektedir. Bu tür bir analiz, insan haklarının uluslararası standartlarının adil yargılama bağlamında olduğu gibi, ulusal politika ve uygulamaların değerlendirilmesinde tek ölçüt olarak yeterliliğinin Gacaca bağlamında sınanması anlamına da geleceğinden, insan hakları hukukunun gelişimine katkı sunma potansiyeline sahip olacaktır.

Çalışmada öncelikle, Gacaca'nın adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları temelindeki eleştirileri genel hatlarıyla belirlenecek, ardından Gacaca'nın bu eleştirilerde ihmal edilen dayanak ve unsurlarını içeren argümanlar ortaya konulacaktır. Bu çerçevede hükümeti olağan mahkemeler dışında yargısal arayışlara sevk eden mevcut toplumsal koşullar, Ruanda'nın geçiş süreci adaletine ilişkin tercihlerinde temellendirilerek Gacaca sisteminin halkın katılımına dayalılığı ve sanık lehine güvenceleri açıklanacaktır. Ancak Gacaca'nın, biçimsel eleştirileri karşısında dikkat çekilmesi gereken olumlu yönleri ve katkıları, geçiş süreci adaleti bakımından bir sihirli değnek olduğu anlamına gelmemektedir. Uygulamada, Gacaca'nın potansiyelini baltalayan, ihmal edilmemesi gereken sorunları ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonunda bu sorunlar, ortaya konulmalarının ardından, adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları yerine Ruanda'daki otoriter yönetim pratiği ve bu pratiğin özgül dayanakları kapsamında salt hukuksal olmayan ölçütlerle tartışılmıştır.

I. Adil Yargılamanın Uluslararası Biçimsel Standartları Ölçüsüyle Gacaca Yargısı

Ruanda'da, 1994 Nisan ve Temmuz ayları arasındaki yaklaşık 100 günde, geneli Tutsi azınlığa mensup yüzbinlerce Ruandalı, ekseriyetle Hutu çoğunluğa mensup Ruandalılar tarafından öldürüldü ve çeşitli soykırım fiillerine maruz bırakıldı.² Soykırım ardından faillerin yargılanması, Ruanda'nın çözülmeyi bekleyen acil sorunlarından birini teşkil etmekteydi. Ancak sayısı yüzbinlerle ifade edilen soykırım faillerinin yargılanması, devletin mevcut koşullarında olağan işleyişi ile altından kalkabileceği kapsamın ötesinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Ruanda Hükümeti, soykırım faillerinin yargılanması için olağan ulusal mahkemeleri destekleyecek alternatif arayışlara girmiş; Ruanda'nın geleneksel uyuşmazlık çözüm mekanizması olan Gacaca'yı soykırım sonrası toplumsal

² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir, Omca: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 26, S. 3, 2022, s.623-624.

ihtiyaçlara cevap verecek şekilde uyarlayarak bir geçiş süreci adaleti³ mekanizması olarak uygulamaya koymuştu.

Gacaca yargısının kuruluşundan önce insan hakları temelli eleştiriler ağırlıklı olarak, Ruanda'da cezaevlerindeki kötü yaşam koşulları, güvenlik ve adil yargılama hakları ihlallerine işaret etmekteydi. Gacaca'nın kurulması ardından bu eleştirilerin merkezine, Gacaca yargısının Ruanda'nın uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleriyle uyumlu olup olmadığına dair endişeler yerleşmişti. Bu kapsamda hem BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin adil yargılamanın asgari standartlarını içeren 14. maddesi, hem de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın adil yargılama hakkını düzenleyen 7. maddesinin ihlali iddiaları bulunmaktaydı. Ruanda, hem BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin, hem de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın tarafıydı.⁴

Uluslararası hukukta detaylandırıldığı üzere adil yargılama hakkı, yargısal süreçlerin hakkaniyetini, tarafsızlığını ve bağımsızlığını güvence altına almak üzere bir dizi garantiyi kapsamına almaktadır. Bu amaçla uluslararası antlaşmalar, sanıkların haklarıyla ilgili olarak taraf devletlerin çeşitli yükümlülüklerini, yargılamanın biçimsel standartları şeklinde kodifiye etmiştir.⁵ BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 14. maddesine göre bu haklar; yasa önünde eşitlik, suçsuzluk karinesi, yasayla kurulmuş yetkin, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme önünde adil ve aleni olarak yargılama, savunma ve temyiz haklarını içermektedir. Başta Uluslararası Af Örgütü⁶ ve İnsan Hakları İzleme Örgütü⁷ olmak üzere bazı insan hakları örgütleri⁸ ve savunucuları; Gacaca'nın

³ Geçiş süreci adaleti, adaletin siyasal değişim süreçleri ile ilişkili kavramsallaştırılmasına işaret eder ve önceki baskıcı rejimlerin haksızlıklarıyla yüzleşmek üzere verilen hukuki karşılıklarla karakterize olur. (Teitel, Ruti: "Transitional Justice Genealogy", Harvard Human Rights Journal, C.16, 2003, s.69).

⁴

<https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=145&Lang=EN>, Erişim Tarihi: 25.10.2022; <<https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

⁵ Tully, L. Danielle: "Human Rights Compliance and the Gacaca Jurisdictions in Rwanda", Boston College International and Comparative Law Review, C. 26, S. 2, 2003, s.401.

⁶ Amnesty International.

⁷ Human Rights Watch.

⁸ Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün temsil ettikleri çizgi ile Uluslararası Ceza Reformu (Penal Reform International), Sınır Tanımayan Avukatlar (Avocats sans Frontières) ve Réseau de Citoyens gibi insan hakları örgütleri arasındaki yaklaşım farkı hakkında geniş tartışma için bakınız: Chakravarty, Anuradha: "Gacaca Courts

özellikle hukuksal yardımdan faydalanma hakkı, silahların eşitliği,⁹ yargılamanın tarafsız, bağımsız ve yetkin bir yargısal merci tarafından yerine getirilmesine yönelik standartlar kapsamında adil yargılanma hakkı gereklerini yerine getirmediğini ileri sürmekteydi.¹⁰ Gacaca yargılamalarında duyuma dayalı delile yoğun olarak dayanılması da, adil yargılama bağlamında eleştirilen hususlar arasında bulunmaktaydı.¹¹

II. Biçimsel Standartlar Karşısında Gacaca Yargılamaları Lehine Argümanlar

Adil yargılamanın gereklerini uluslararası insan hakları belgelerinde ortaya konulan biçimsel standartlarda tüketen, bu anlamda liberal yargısal modeli esas alan biçimsel bir yaklaşım için Gacaca yargılamaları, söz konusu biçimsel standartları karşılamadıkları ölçüde adil olma vasfından yoksun bulunmaktalardı. Zira bu yaklaşımda, adil yargılamanın belirli liberal biçimsel standartlar dışında gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı kabul edilmekteydi.

in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, Yale Journal of International Affairs, C. 1, S. 2, 2006, s.136-143. İkinci çizgide yer alan örgütlerin eleştirel pozisyonlarını korumakla birlikte, Ruanda'nın mevcut koşullarını göz ardı etmedikleri ve bağımsızlıklarını koruma konusundaki hassasiyetleriyle birlikte Ruanda Devleti ile müzakere ve işbirliği ilişkilerine önem verdikleri görülmektedir. (Chakravarty: “Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, s.137-139, 141-142). Örneğin Uluslararası Af Örgütü'nün aksine Uluslararası Ceza Reformu'nun Gacaca eleştirisi, salt BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde tanımlandığı şekliyle adil yargılama standartlarındaki eksiklere odaklanmamış; Gacaca Organik Yasası'nda yer alan adil yargılama garantileri ile hakkaniyet ve adil yargılamanın genel ilkelerine bağlılığa dayandırılmıştı. Örgüt, Uluslararası Af Örgütü tarafından işaret edildiği gibi Gacaca'nın adil yargılama bakımından eksikliklerine dikkat çekse de, bu konudaki sorunların giderilmesi için yapılması gerekenler noktasında Af örgütünden ayrılmaktaydı. Örneğin hukuksal yardımdan faydalanma imkanına ilişkin eksiklik, Uluslararası Ceza Reformu tarafından bizatihi sorun olarak değerlendirilmemiş; itham edilenin yeterli savunma ihtiyacına dikkat çekilmekle birlikte, Uluslararası Af Örgütü'nden farklı olarak yargılamanın adillliğini geliştirmek üzere, avukat ile hukuki temsili içerecek şekilde Gacaca'nın yapısının Batılı mahkemeler esas alınarak değiştirilmesi önerilmemişti. (Meyerstein, Ariel: “Between Law and Culture: Rwanda's *Gacaca* and Postcolonial Legality”, Law & Social Inquiry, C. 32 S. 2, 2007, s.483-484).

⁹ Gacaca Organik Yasası, zanlının dosyasını görme olanağı ve zanlı okuma yazma bilmediğinde etkili bir savunmanın sağlanması konularında sessizdi. (Sullo, Pietro: Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda, Asser Press, The Hague, 2018, s.170).

¹⁰ Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: The Troubled Course of Justice”, 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi: 14.3.2022, s.37-40; Meyerstein: s.468; Tully: s.402-403, Sullo: s.177.

¹¹ Thomson, Susan/Nagy, Rosemary: “Law, Power and Justice: What Legalism Fails to Address in the Functioning of Rwanda's *Gacaca* Courts”, The International Journal of Transitional Justice, C. 5, S. 1, 2010, s.17.

Ancak Gacaca yargısının bu temeldeki eleştirilerinde Gacaca sistemine ilişkin bazı hususların ihmal edildiği dikkati çekmektedir. Bu hususların bir kısmı, güvenlik hakkının ve adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının bir arada sağlanmalarını imkansız kılarak Gacaca yargısının ortaya çıkışına temel olan mevcut koşulları içermektedir. Diğer hususları ise, liberal yargılama modelinden farklı birtakım güvenceler de içeren Gacaca yargısının adil bir yargılama gerçekleştirme kapasitesini ortaya koyan yapısal özellikleri teşkil etmektedir.

A. Olağan Mahkeme Sistemine Alternatif Arayışları Dayatan Koşullar

Geleneksel Gacaca'nın soykırım sonrası yargılama ihtiyaçlarını karşılamak üzere modernize edilerek benimsenmesi, Ruanda'nın mevcut durumuyla koşullu bir tercihi ifade etmekteydi. Eksiklerine rağmen temelde Batılı liberal yargı modeli üzerine inşa edilmiş olağan mahkemeleri, soykırım sonrasında hem personel hem altyapı imkanları itibariyle soykırım faillerinin yargılanmasını sağlayabilecek kapasitede olsaydı Ruanda, Gacaca sistemine belki de hiç yönelmeyebilirdi. Fakat Ruanda'da soykırımın yarattığı yıkımla artan maddi imkansızlıklar, soykırım faillerinin yargılanmalarının olağan yargılama sisteminde adil yargılamanın uluslararası standartlarına uygun olarak gerçekleştirilmesini olanaksız kılmaktaydı.¹²

Soykırım sonrası Ruanda'da hukuk camiası kriz içinde bulunmaktaydı. Mahkeme binalarının yıkımı, yargılamaların gerçekleştirilmesi için gerekli asgari maddi olanakların dahi kıtlığı bir yana; zaten hayli sınırlı sayıda olan yetişmiş hukukçuların önemli bir kısmı soykırım sırasında ya öldürülmüş, ya soykırıma katılmış ya da ülkeyi terk etmişti.¹³ Buna karşın, 1999 yılı itibariyle, kapasitesi birkaç kat aşmış cezaevlerinde kötü koşullarda tutulan, bir kısmı 1994'ten beri yargılanmayı bekleyen ve hatta bazıları hakkında dava dosyası hazırlanmamış yaklaşık 125.000 kişi bulunmaktaydı.¹⁴ Olağan mahkemeler tarafından ise,

¹² Tully: s.402.

¹³ Uluslararası Af Örgütü: "Gacaca: A Question of Justice", 17.12.2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi: 12.3.2022, s.12; Clark, Phil: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers, Cambridge University Press, New York, 2010, s.20; Schabas, William A.: "Genocide Trials and *Gacaca* Courts", Journal of International Criminal Justice, C. 3, S. 4, 2005, s.883.

¹⁴ Drumbl, Mark A.: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", New York University Law Review, C. 75, S. 5, 2000, s.1286-1288; Schabas: "Genocide Trials and *Gacaca* Courts", s.880, 883-884.

1997’den Haziran 2002’ye kadar 6 yılda toplam 7.211 kişi yargılanmıştı.¹⁵ Bu durumda, gelecekte belirlenecek sanıklar hesaba katılmadığında dahi tüm tutukluların yargılanmasının on yıllar alacağı öngörülebilmekteydi.¹⁶ Diğer yandan hukuk uygulamasında elliden az avukat vardı ve bu sayıyla 125.000’den fazla tutukluya bir hukukçu tarafından temsil edilme hakkının sağlanabilmesi mümkün bulunmamaktaydı.¹⁷ Dolayısıyla mevcut durumuyla olağan mahkeme sisteminde sanıklara sadece adil yargılamanın uluslararası standartlarını karşılayan yargılamanın değil, genel olarak bir yargılanma olanağının sağlanabileceği dahi şüpheliydi. Bu koşullarda Gacaca, olağan yargı sistemini destekleyecek alternatif bir mekanizma arayışında hatırlanmıştı.

Gacaca, hukukçuların uzmanlık faaliyetlerine değil, yargıçların seçiminden delil tedarikine ve tartışmasına kadar yargılamanın birçok aşamasında halkın aktif katılımına dayanan bir yargı modeliydi. Bu özelliğiyle, tutukluların hem kapasiteleri kat kat aşılmış bulunan cezaevlerindeki mevcudun azalması ile yaşam koşullarının düzeltilmesini mümkün kılacak, hem de salıverilmemeleri durumunda tutukluluktan mahkûmiyet veya beraat aşamalarına geçişlerini makul bir sürede gerçekleştirilebilecekti. Görüldüğü üzere, Ruanda’nın soykırım faillerinin yargılanması sorununa verdiği Gacaca karşılığı, sadece soyut adalet standartlarıyla uyumlu bir mekanizma ortaya koyma çabasını değil, aynı zamanda gerçekleştirilebilir bir çözüm yolu geliştirme zorunluluğunu yansıtmaktaydı.¹⁸ Nitekim Ruanda Yüksek Mahkemesi de, Uluslararası Af Örgütü’nün eleştirilerine karşılık verirken, mevcut koşullarda Gacaca’nın en iyi mümkün çözümü sunduğuna işaret etmiş, önerilecek herhangi bir “mucizevi” çözümü memnuniyetle karşılayacağını belirtmişti.¹⁹

Elbette uluslararası insan hakları standartları, güçlerini tamamen kaybetmeksizin her ülkenin özel koşullarına uyum sağlayacak şekilde sınırsızca

¹⁵ Des Forges, Alison/Longman,Timothy: “Legal Responses to Genocide in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.59.

¹⁶ Fierens, Jacques: ”Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality”, *Journal of International Criminal Justice*, C. 3, S. 4, 2005, s.899.

¹⁷ Daly, Erin: “Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda”, *New York University Journal of International Law and Politics*, C. 34, S. 2, 2002, s.370.

¹⁸ Daly: s.367.

¹⁹ Supreme Court of Rwanda 2003, 5, Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003. *Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d’Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]*’dan aktaran: Meyerstein: s.469.

tadil edilemezler. Fakat eğer uluslararası standartların uygulanmaları isteniyorsa, gerçekleştirilmeleri mümkün nitelikte olmaları gerekmektedir.²⁰ Bu kapsamda Ruanda Yüksek Mahkemesi, BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde ifade edilen adil yargılamanın katı yasacı uygulanmasını reddederek uluslararası kurallara uyumun ilgili uluslararası metinlerde öngörülen standartların kör bir uygulaması anlamına gelmediğine, her şeyden çok esasen insan onuru ve değerine saygı gösterilmesini gerektirdiğine işaret etmekteydi. Mahkeme'ye göre Gacaca tarafından sunulan yargılama, doğası gereği gayrı-adil bulunmaktaydı.²¹ Zira Gacaca yargısı, uluslararası metinlerdeki adil yargılamaya yönelik bazı biçimsel standartları birebir karşılama da, insan onuru ve değerine saygı temelinde şekillendirilmişti. Bir başka deyişle, uluslararası biçimsel standartlarla farklı araç ve temellerle de olsa aynı değerlere, insan onuru ve değerini koruyan adil bir yargılamayı gerçekleştirmeye yönelmişti.

B. Halkın Yargılamaya Aktif Katılımı Tartışması

Gacaca yargısının adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarına dayalı eleştirilerinde değeri ve işlevi en fazla göz ardı edilen özelliği, halkın aktif katılımına dayalı oluşuydu. Zira adil yargılamayı uluslararası insan hakları belgelerindeki standartlarda tüketen biçimsel bir perspektif için, dikkate değer komünal diyalog süreçlerini içeren herhangi bir ceza adaleti sistemi kaçınılmaz olarak bireyin haklarını garantileyemeyen, taraflı, adil olmayan bir mekanizma teşkil edecektir. Nitekim Gacaca yargısı da biçimsel perspektifte, doğası gereği denetimsiz bir kitle adaleti pratiği olarak nitelendirilmekten kurtulamamıştır.²² Halk katılımının değeri o kadar gözden uzak tutulmuştur ki; İnsan Hakları İzleme Örgütü, Gacaca ile Amerika Birleşik Devletleri'nin Guantanamo Körfezi'ndeki askeri komisyonları arasında paralellik kurabilmiştir.²³ Aslında adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları ile, içerisinde kolektif diyaloga yer açan bir yargılama pratiği arasındaki uyumsuzluk; hukuk, siyaset ve sosyalliğin birbirinden ayrı özerk alanlar olarak inşa olabileceğine ve özgürlüğün

²⁰ Tully: s.414.

²¹ Supreme Court of Rwanda 2003, 2, Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003. Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d'Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]'dan aktaran: Meyerstein: s.469, 481.

²² Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.165.

²³ Benzetme duyuma dayalı delil bakımından yapılmıştır. (İnsan Hakları İzleme Örgütü, "US: Revival of Guantanamo Military Commissions a Blow to Justice", 15.5.2009, <<https://www.hrw.org/news/2009/05/15/us-revival-guantanamo-military-commissions-blow-justice>>, Erişim Tarihi: 18.3.2022).

ancak bu şekilde sağlanabileceğine dair modern varsayımı, daha genel olarak da siyasal liberalizm ile demokrasi arasındaki daha derin gerilimi²⁴ yansıtmaktadır. Ancak konumuz, tartışmayı Gacaca yargısının halkın aktif katılımına dayalı niteliği üzerine odaklamayı gerektirmektedir. Böylece bu tür bir yargılama pratiğinin uluslararası belgelerdeki standartların son kertede yöneldiği değer ve amaçlar kapsamında durumunu belirlemek ve ardından bu standartlara dayalı eleştirilerin işlevselliği üzerine değerlendirmelerde bulunmak mümkün olabilecektir. Bu yolda öncelikle ortaya konulması gereken, Ruanda'nın soykırım faillerinin yargılanmasına halkın aktif katılımını dahil edişini temellendirmiş olan temel geçiş süreci adaleti tercihleri ve ihtiyaçları olacaktır.

1. Geçiş Süreci Adaletinde Uzlaşma ve Cezalandırma İkileminde Gacaca

Ruanda'da soykırım sonrası toplumsal yıkımın boyutları, soykırım sonrasında geçiş süreci adaleti arayışının, bir yandan cezasızlıkla savaşmaya, fakat aynı zamanda da toplumsal uzlaşmayı geliştirmeye yöneltilmesine neden olmuştu.²⁵ Gacaca Organik Yasalarının başlangıç kısımlarında da belirtildiği üzere, Gacaca yargısı ile bir yandan soykırım faillerinin cezalandırılması ile cezasızlık kültürünün yok edilmesi, diğer yandan da uzlaşma sürecinin desteklenmesi amaçlanmıştı. Böylece Gacaca'da uzlaşma ve cezalandırma özgül bir biçimde ilişkilendirilerek birlikte takip edilmiş bulunmaktaydı. Bu şekilde Gacaca; ceza kovuşturma ile, cezalandırma yerine uzlaşmayı ön plana alan hakikat komisyonu uygulamaları arasında bir orta yol olarak tasarlanarak²⁶ geçiş süreci adaleti sistemlerinde farklı kurumlarla ulaşılmaya çalışılan amaçları bir arada kapsamına almıştı.²⁷

a. Cezalandırma ve Gacaca

Gacaca'nın yüzbinlerce soykırım davasında delilleri tartarak, suçlu bulunanları mahkûm ederek büyük ölçüde yerine getirmiş bulunduğu cezalandırmaya yönelik amacı, Ruanda soykırımına yol açan nedenlerden

²⁴ Bakınız: Özdemir, Omca: Demokrasi ve Hukuk Devleti İlişkisinin Liberal Kavranışı – Siyasete Karşı Hukuk, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2018, s.215-237, 260-297.

²⁵ Karekezi, Urusaro/Nshimiyimana, Alphonse/Mutamba, Beth: “Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.71.

²⁶ Schabas: “Genocide Trials and *Gacaca* Courts”, s.881.

²⁷ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.48.

önemli birinin cezasızlık kültürü olduğu kabulüne dayanmaktaydı.²⁸ Zira 1994 soykırımını önceleyen 1959, 1963, 1964, 1973, 1990, 1992 ve 1993 yıllarında gerçekleşen bir katliamlar dizisi bulunmaktaydı.²⁹ Bu katliamlardan kimsenin sorumlu tutulmamış³⁰ ve bunlara devletten herhangi bir tepki gelmemiş olması, 1994'te soykırım için harekete geçilmesini destekleyen bir ortam yaratmıştı.³¹

Ancak cezalandırma yoluyla caydırıcılık, soykırım gibi suçların karmaşık siyasal ve psiko-sosyal nedenlerine tek başına cevap verememektedir.³² Zira cezalandırmaya dayalı caydırıcılık, insanların cezalandırılma olasılığı ve maliyetleri ile suçu işlemenin yararlarını tartan rasyonel aktörler oldukları varsayımına dayanır.³³ Oysa bu varsayım, cezalandırılma ihtimaline dayalı endişeden daha zorlayıcı koşullardan kaynaklanan fiiller bakımından büyük ölçüde yanıltıcıdır.³⁴ Örneğin eylemlerine karşı gerçek bir cezalandırma tehdidiyle yüz yüze gelecek olsalar bile, uç noktada korku veya etnik nefretle motive olmuş failler, suç işlemekten caydırılmayabilirler.³⁵ Bu kapsamda bireylerin, kitlesel şiddeti teşvik eden bir hükümet, önyargı, baskı, panik ve sosyal kaos ile çevrilmişken rasyonel tercih hesabı beklentisi gerçekçi görünmemektedir. Kitlesel politik şiddet girdabına girmiş toplumlar, rasyonel davranışı olanaklı kılan toplumlar değildir.³⁶ Dolayısıyla cezalandırma yoluyla caydırıcılık sağlamaya yönelik arayış tek başına, bu tür toplumsal koşullara cevap vermek bakımından yetersiz kalacağından başarısız olabilecektir.

Diğer yandan soykırımlar, çok sayıda insanın eylemlerinin birbirini etkilemesiyle ve birleşmesiyle ortaya çıkarlar. Kimi hevesli bir şekilde öldürme fiillerini gerçekleştirirken; çok sayıda insanın da sessizlik, sataşma, aşağılama ve

²⁸ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.35, 255.

²⁹ Raper, Jessica: "The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide", *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, C. 5, S. 1, 2004, s.13.

³⁰ Des Forges/Longman: s.63.

³¹ Karekezi/Nshimiyimana/Mutamba: "Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda", s.70.

³² Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.235.

³³ Braithwaite, John: *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, New York, 1989, s.131.

³⁴ Martin, Dianne L.: "Retribution Revisited: A Reconsideration of Feminist Criminal Law Reform Strategies", *Osgoode Hall Law Journal*, C. 36, S. 1, 1998, s.162.

³⁵ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.235.

³⁶ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1254.

yağma türü edimlerle çok çeşitli biçimlerde³⁷ soykırımın parçası haline geldiği görülmektedir. Soykırımlar, tüm bu fiillerin toplamından ve birleşmesinden meydana gelmektedirler. Şiddet fiilleri dışındaki katılım biçimleri, mağdurlara karşı düşmanlığı toplumsal düzeyde sıradanlaştırmak suretiyle, öldürme isteği ile öldürme eylemi arasındaki uçurumun³⁸ kat edilmesi bakımından önemli bir etkide bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir toplumsal ortamda işlenen suçların cezai davranışın temelini oluşturan bireysel sapma biçiminde değerlendirilmeleri belirli güçlükler içermektedir.³⁹ Nitekim kitlesel katliamlar hakkında çok sayıda sosyal psikoloji deneyi de, bireysel özerkliğe yönelik geleneksel paradigmanın grup durumlarında sorgulanması gerektiğine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Saldırgan davranışa karar verilmesi veya müdahale etmekten çekinilmesinde sosyal güçlerin kritik öneme sahip olduğu görülmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla kitlesel şiddet hareketleri, salt bireylerin tekil yanıtları olarak ortaya çıkmadıklarından, bir başka deyişle yanlıştın hayata geçirilişi belirli sosyal etkenlerle en azından destekleniyor olduğundan, belli başlı şiddet fiillerinden bireylerin sorumlu tutularak cezalandırılmaları, gelecekte şiddetin önlenmesi bakımından tek başına yeterli olamayacaktır.

Kitlesel şiddet hareketlerinde bireysel sorumluluğun tespitine ilişkin sorunlara rağmen bunların gerçekleşmesini bireyin sapkın davranışlarına dayandıran cezalandırma yoluyla caydırıcılık sağlamaya yönelik yaklaşım, soykırım sonrası toplumun “suçlu” ve “masum” ikiliğine dayalı iki kutuplu bir motifini yaratır. Böylece bu tür şiddet fiillerinin makro düzeyde aleni olarak işlenmesinin değişen derecelerde iştirak eden birçok insanı gerektirdiği, dolayısıyla katliamın sosyal koşullara gömülü olduğu veya bir başka deyişle belirli sosyal koşullar içerisinde, bu koşullara dayalı olarak gerçekleştiği gerçeği örtülürken kitle katliamlarının çetrefilliliğine kolay çözüm cazibesi sunulur.⁴¹ Fakat suçların sorumluluğunun bireyselleştirilerek sorumluların

³⁷ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1250. Öldürme dışındaki katılım türleri için ayrıca bakınız: Daly: s.364.

³⁸ Lanzmann, Claude: “Les non-lieux de la mémoire”, Nouvelle Revue de psychanalyse, S. 33, 1986, s.20’den aktaran: Sémelin, Jacques: Arındırma ve Yok Etme – Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.14.

³⁹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1252.

⁴⁰ Fletcher, Laurel E./Weinstein, Harvey M.: “Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation”, Human Rights Quarterly, C. 24, S. 3, 2002, s.610, 636. Kitlesel şiddet fiillerinde sosyal bağlamın etkisi hakkında dikkat çeken sosyal psikoloji çalışmaları için bakınız: Fletcher/Weinstein: s.606-612.

⁴¹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1323-1325.

cezalandırılmasıyla yaratılacak geçmişle hesabın kapandığı algısına elverişli bir ortam; kitlesel katliamların siyasal, kültürel ve ahlaki kaynaklarının kapsamlı olarak tartışılmasının önüne geçilmesine neden olabilir.⁴² Oysa toplumun anlamlı bir yeniden inşasının gerçekleşmesi için; şiddeti yaratan, kıskırtan veya pasif bir şekilde destekleyen kolektif süreçlere işaret edilmelidir.⁴³ Zira sosyal ilişkilerde değişim söz konusu olmadığında suçun tekrarlanması tehlikesi her zaman mevcut olacaktır. Bu bakımdan tek başına cezalandırmaya dayalı bir yaklaşım, soykırım şiddetine sosyal uygunluğun bireyselleşmiş, patolojik ve sapkın ihlali olarak yaklaşarak ve dolayısıyla şiddetin dayandığı toplumsal koşulları ihmal ederek şiddetin tekrarına yol açma tehlikesini barındırır.⁴⁴ Oysa şiddetin siyasal, hukuksal ve ahlaki dayanaklarını geçersizleştirerek tekrarını önlemek geçiş adaletinin özünü oluşturmaktadır.⁴⁵ Dolayısıyla cezalandırma, işlenen suçlara karşı toplumun tepkisini seslendirmek ve belki bazı faileri caydırmak için gerekli olabilirse de, kalıcı barışın sağlanması için cezalandırma aracılığıyla caydırmadan fazlasına ihtiyaç bulunduğu görülmektedir. Nitekim Ruanda'da da, tek başına cezalandırmaya dayalı bir adalet anlayışının soykırım sonrasında yüz yüze bulunulan sorunlara elverişsiz bir karşılık olacağı görülmüş⁴⁶ ve nihayetinde ceza yargılamaları ile toplumun yeniden inşası sürecini birbirine bağlayarak⁴⁷ cezalandırıcı ve onarıcı adaleti harmanlayan⁴⁸ Gacaca yargısı örgütlenmiştir. Böylece Gacaca yargısı ile, cezai sorumluluğa ilişkin süreç daha geniş ahlaki ve siyasi sorumluluk sürecini destekleyecek şekilde genişletilmiştir.

b. Uzlaşma ve Gacaca

1994 soykırımı ardından Ruanda topyekûn bir yıkım ile karşı karşıya kalmıştı. Ülkenin maddi ve ekonomik yıkımı yanında; nüfusun önemli bir kısmının soykırımı katılımı ve çok sayıda insanın korkunç bir şekilde mağdur

⁴² Sancar, Mithat: Geçmişle Hesaplaşma – Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007 s.135.

⁴³ Fletcher/Weinstein: s.618.

⁴⁴ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1255-1256, 1324-1325.

⁴⁵ Sancar: s.139; Wierzynska, Aneta: “Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda’s Gacaca Courts”, New York University Law Review, C. 79, S. 5, 2004, s.1945.

⁴⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.235, 350-351.

⁴⁷ Daly: s.378.

⁴⁸ Meyerstein: s.468.

edilmiş olmasından kaynaklanan bir toplumsal kriz de söz konusuydu. Sosyal doku; karşılıklı korku, içerleme ve öfke ile parçalanmıştı. Bu koşullarda, çatışma ile parçalanmış ilişkilerin yeniden inşasını içeren uzlaşma, Ruanda için temel bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına göre, nasıl başarılacağı noktasında farklı görüşler mevcutsa da toplum, bu ihtiyacın varlığı konusunda mutabık görünmekteydi.⁴⁹

Soykırım ardından Gacaca bir yandan, eksiklerine rağmen temelde liberal standartlara dayalı olarak örgütlenmiş olağan ulusal mahkemeler ile Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi⁵⁰'nden oluşan mevcut yargılama olanaklarının, yapıları ve halihazırdaki durumları itibariyle yargılamaların makul bir sürede ve toplumsal ihtiyaçlara karşılık verebilecek kapsamda tamamlanabilmesi bakımından yetersiz olduğundan⁵¹ kaynaklanan bir arayışın ürünü olarak gündeme gelmişti. Ancak diğer yandan da, Ruanda'nın sosyal dokusu karşılıklı öfke, korku ve içerleme ile zedelendiğinden toplumsal onarımın ihmal edilmesi, yeniden şiddet döngüsüne girilmesi tehlikesini içermekteydi⁵² ve Gacaca bu onarımı destekleyecek uygun bir araç olarak uygulamaya konulmuştu.

Tutsilerin, özellikle 1994 soykırımı ve öncesinde gerçekleştirilmiş katliamlar dizisi deneyimlerine dayanarak yeni katliamlara maruz kalmaktan duydukları korku karşısında; Hutular arasında da kendilerinden soykırımın intikamının alınacağı korkusu yaygındı. Ruanda Yurtsever Cephesi⁵³ 1994'te soykırımı sona erdirerek savaşı kazandığında RPF'nin önünden çekilmek üzere Kongo yolunda uzun kuyruklar oluşturan Hutular⁵⁴, öldürüleceklerini

⁴⁹ Longman, Timothy/Rutagengwa, Théoneste: "Memory, Identity, and Community in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.172.

⁵⁰ Buradan itibaren RUCM olarak işaret edilecektir.

⁵¹ Özdemir: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", s.626-636.

⁵² Ayrıntılı tartışma için bakınız: Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1236-1241; Özdemir: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", s.637-639.

⁵³ Rwandan Patriotic Front. Buradan itibaren RPF olarak işaret edilecektir.

⁵⁴ 1994 Temmuz ortalarında çoğunlukla Hutu kökenden gelen yaklaşık 850.000 Ruandalı, yenilmiş Ruanda ordusu ve paramiliter kuvvetlerle birlikte şimdiki adıyla Kongo Demokratik Cumhuriyeti sınırından kaçmıştı. (Schabas, William A.: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", *Criminal Law Forum*, C. 7, S. 3, 1996, s.524).

düşünmekteydiler. Soykırım sonrasında RPF hakimiyetindeki bazı hükümet uygulamaları da intikam beklentisini beslemişti. Örneğin soykırım ardından yapılan tutuklamaların delil toplama ve resmi ithamda bulunmaktan çok RPF askerlerinin Tutsi nüfusun soykırımda en çok katledildiği köylere girdiği, basitçe soykırım failine benzeyenleri topladığı ve yerel tesislerde hapsedtiği uygulamalara dayandığı görülmekteydi.⁵⁵ Zaten liderleri iç savaşın başından beri RPF'nin niyetinin Hutuları yok etmek olduğunu, Hutuları imha ve onlar üzerinde hakim olma planının engellenmesi için soykırımın gerekli olduğunu ileri sürmüştü.⁵⁶ 1965 ve 1972 yıllarında Burundi'de yüzbinlerce Hutu'nun Tutsilerin hakimiyetindeki ordu tarafından öldürülmesi, ardından da RPF'nin silahlı mücadelesi, Hutu yöneticilerin Hutu kitlelerini yönlendirmelerinde araçsallaştırılmıştı.⁵⁷ Ruanda dahil olmak üzere birçok soykırım örneğinde görüldüğü gibi, diğerinin kendisini imhasından korku, siyasal yönlendirme ile, diğerinin imhasına girişmeyle sonuçlanabilmekteydi.⁵⁸ Bu tür korkunun soykırım sonrasında Ruanda'daki yaygınlığı, şiddetin yeniden ortaya çıkması bakımından uygun bir ortam teşkil edebilirdi.

Şiddetin tekrarı tehlikesi karşısında uzlaşma arayışı, tarafların ayrılık uğraşında olarak basitçe birbirlerinden kaçınmalarını içerebilecek olan salt şiddet yokluğunun ötesinde⁵⁹, güvene dayalı sosyal bağların tesisi ile istikrarlı bir barışçıl toplumun inşasını hedefler. Zira ötekenden kaçınmayla sınırlı bir şiddetsizlik hali, zorunlu olarak şiddetin kaynaklarının yok edildiği ve toplumda tekrar kök salamayacağı anlamına gelmemektedir.⁶⁰ Buna karşılık uzlaşma sürecinde temel olan, insanlar arasında yeniden köprüler kurulması, bir başka deyişle karşılıklı bağlantı ve bağlılıklar inşa etmek üzere kişinin kendi grubu

⁵⁵ Tully: s.389.

⁵⁶ Chakravarty, Anuradha: Investing in Authoritarian Rule – Punishment and Patronage in Rwanda's Gacaca Courts for Genocide Crimes, Cambridge University Press, New York, 2016, s.1.

⁵⁷ Uvin, Peter: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", African Studies Review, C. 40, S. 2, 1997, s.105.

⁵⁸ Soykırımcıların harekete geçişine, "*Bizi öldürmek istiyorlar, o halde biz önce davranalım*" söylemiyle dayanak sağlama arayışı, birçok soykırımın gerçekleşmesinde etkili olmuştur. (Sémelin: s.72) Eski Bosnalı Sırp cumhurbaşkanı Biljana Plavsic duruşması sırasında, imha edilme korkusunun sonucunu şu ifadeyle ortaya koymuştu: "*Bir daha asla kurban olmama takıntısı bizi cellatlara dönüştürdü.*" (Hubrecht, Joel: "Le proces Plavsic, un succes de la justice internationale", Esprit, Şubat 2003, s. 138'denn aktaran: Sémelin: s.265, 267) .

⁵⁹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.44.

⁶⁰ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.236.

ötesine ulaşması sürecinin gerçekleştirilmesidir.⁶¹ Ruanda'nın da zedelenmiş sosyal dokusu karşısında soykırım faillerinin tespit edilip toplum dışına çıkarılmak suretiyle cezalandırılmaları, belki şiddetin belirli bir süre önüne geçilmesini sağlayabilirse de, istikrarlı bir barış ortamının sağlanması bakımından yetersiz bir karşılık teşkil edecekti. Aynı neden, üst düzey soykırım faillerinin yargılanmasıyla yetinilmemesini de gerektirmekteydi. Gacaca'nın kolektif diyaloga dayalı yargılama pratiği tam da, sosyal bağların yeniden inşası ile sosyal dokunun onarımı ihtiyacına cevap vermekteydi. Bu kapsamda Gacaca, cezalandırıcı adaleti onarıcı adalet yöntemleriyle destekleyerek uzlaşmayı teşvik eden bir yargısal mekanizma biçiminde, soykırım sonrası ihtiyaçlar uyarınca güncellenerek uygulamaya konulmuştu.⁶²

Onarıcı adalet yaklaşımına göre adalet, sadece suçluya olumsuz bir şeyin yüklenmesiyle değil, suçun insanlarda ve ilişkilerde neden olduğu hasarın onarılmasıyla sağlanır.⁶³ Bu bakımdan bir suça karşılık verirken temel kaygı, suçluların neden oldukları hasarın farkına varmaları ve hasarı onarma sorumluluğunu karşılamaları ile yenilenen sosyal ilişkiler aracılığıyla sonraki muhtemel suçların önlenmesi olmalıdır.⁶⁴ Gacaca yargısı; işleyişinde yüz yüze ve birlikte sorun çözmenin deneyimlendiği halkın katılımına dayalı örgütlenmesi, hükümlülerin çoğu zaman mağdurlarla birlikte çalıştıkları veya mağdurların ihtiyaçlarının giderilmesine katkıda buldukları toplum hizmeti, itiraf ve özür karşılığında ceza indirimi gibi uygulamalarıyla; mağdurların ve

⁶¹ Halpern, Jodi/Weinstein, Harvey M.: "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.304.

⁶² Aslında cezalandırıcı adalet yaklaşımı kapsamında da uzlaşma amacına işaret edildiği görülmektedir. Bu yaklaşımda, suç ve cezayı dağıtma sorumluluğu mağdurlardan hukukun üstünlüğüne uygun olarak hareket eden mahkemelere havale edilerek cezalandırma, intikam duygusunu zorunlu olarak yok etmenin olmasa da ehliştirmenin bir aracı olarak görülmektedir. Kovuşturmaların, işlenen suçlar için tüm bir grubu veya topluluğu değil bireyleri sorumlu tutarak ve böylece tüm gruba karşı intikam arzusunu azaltarak uzlaşmaya önyak olduğu belirtilmektedir. (Weinstein, Harvey M./Stover, Eric: "Introduction: Conflict, Justice and Reclamation", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.14). Fakat yeniden inşa edilen sosyal ilişkiler ile yenilenen zihniyet, değerler, günlük alışkanlıklar ve davranış biçimleri dahil olarak onarılan bir sosyal dokunun yokluğunda uzlaşmanın sağlanabileceği düşüncesi tartışmalı bulunmaktadır.

⁶³ Johnstone, Gerry/Van Ness, Daniel W.: "The Meaning of Restorative Justice", Gerry Johnstone, Daniel W. Van Ness (Ed.), *Handbook of Restorative Justice*, Willan Publishing, Oregon, 2007, s.12.

⁶⁴ Johnstone, Gerry: *Restorative Justice - Ideas, Values, Debates*, Willan Publishing, Oregon, 2002, s.ix.

faillerin iyileşmesine ve biraradalığın yeniden inşasına odaklandığı için cezalandırıcı özellikleri yanında bir onarıcı adalet modeli olarak da ortaya çıkmıştı. Bunlar, Gacaca'yı RUCM ve olağan mahkemelerde sağlanan adaletin cezalandırıcı niteliğinden ayıran özelliklerdir.⁶⁵

Cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımlarını harmanlayan Gacaca, bir yandan soykırım faillerini sorumlu tutup cezalandırırken, bir yandan da onlara toplumla yeniden bağ kurma olanağı sunmaktaydı.⁶⁶ Faillerin topluma entegrasyonunun adaletini sağlayan; bu kişilerin vahşi eylemleri gerçekleştirdikleri halleriyle ve o zaman içinde buldukları sosyal koşullarla değil, toplumla yenilenen çeşitli bağlarla teşvik edilen mahcubiyet ve pişmanlık duyguları temelinde toplumun parçası haline gelme imkanına kavuşturulmalarıydı. Bu duygular ancak, yenilenen sosyal ilişkiler ile teşvik edilebilirdi. Zira failler için yakınlarının gözündeki itibarları, örneğin ceza adaleti görevlilerinin görüşlerinden daha fazla anlam ifade etmektedir.⁶⁷

Soykırım faillerinde pişmanlık ve utanma duygularına zemin olacak şekilde sosyal ilişkilerin onarım sürecine girmesinde Gacaca, sanıkların işledikleri fiillerin sonuçlarıyla duruşmalarda mağdurların ve ailelerinin yüzlerinde ve sözlerinde bizzat karşılaşmalarını sağlayarak etkili olmaktaydı. Bu anlamda yüzyüzelik, faillerin açtıkları yaraları daha somut kılarak veya insan formunda temsil ederek hareketlerinin etkilerini kendi gözleriyle görmelerine yardımcı olmaktaydı.⁶⁸ Nitekim Chakravarty, araştırmasına katılanların, kurtulanların kendilerine nasıl baktıklarını, acılarını nasıl ifade ettiklerini, kayıplarını nasıl yeniden yaşadıklarını ve ağıtlar yaktıklarını anlatırken ne kadar sinmiş göründüklerini gözlemlemiştir.⁶⁹ Böylece Gacaca'da "*Diğerinin aşırı kırılğanlığı olarak yüz*"le karşılaşmanın, "*Diğerinin kırılğanlığına uyanıklık olarak barış*"⁷⁰ temellendirmesi hedeflenmekteydi. Bu bakımdan "cezaevi duvarı

⁶⁵ Tiemessen, Alana Erin: "After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda", *African Studies Quarterly*, C. 8, S. 1, 2004, s.58.

⁶⁶ Clark, Phil: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", Morten Bergsmo (Ed.), *Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes*, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.201.

⁶⁷ Braithwaite: *Crime, Shame and Reintegration*, s.69.

⁶⁸ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1261.

⁶⁹ Chakravarty: *Investing in Authoritarian Rule*, s.108.

⁷⁰ Levinas, Emmanuel: "Peace and Proximity", Adriaan T. Peperzak, Simon Critchley, Robert Bernasconi (Ed.), *Emmanuel Levinas - Basic Philosophical Writings*, Indiana University Press, Bloomington, 1996, s.167.

yerine toplu mezarlara”⁷¹ veya mağdurların yüzlerine bakmak, onarıcı adalet yaklaşımının cezalandırıcı adalet yaklaşımından farkını ortaya koyan tercihi ifade etmekteydi.

Gacaca'nın sosyal ilişkilerin onarımına bir diğer katkısı da, failerin işledikleri suçlar hakkında mağdurlara tüm bir topluluğun önünde açıklama ve özür sunmaları ile gerçekleşmekteydi.⁷² Soykırıma salt cezalandırmaya dayalı karşılık, failerle hayatta kalanların mesafelenmeleri dolayısıyla anlamlı ilişkilenebilir potansiyelini baltalama ihtimalini barındırırken,⁷³ Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına katılan birçok kurtulan, ailelerini öldüren ve evlerini tahrip edenlerin cezalandırılmasındansa öne çıkıp yanlışlarını kabul etmeleriyle daha ilgili görünmekteydi.⁷⁴ Kişiler arasında geçmiş olayların tartışılması ve/veya teyit edilmesine imkan veren, böylece belirli düzeyde açıklık ve güvene yol açan etkileşimler,⁷⁵ uzlaşma bakımından temel önemde bulunmaktaydı. Nitekim birçok Ruandalı da, topluluk üyelerinin deneyimlerini ve kaygılarını kamusal olarak tartışma ihtiyacını vurgulamaktaydı.⁷⁶

Nihayetinde Gacaca'da yenilenme sürecine giren sosyal bağlarla teşvik edilen mahcubiyet ve pişmanlık duyguları, yaygın şiddet kullanımının yeniden ortaya çıkması tehlikesine karşı caydırıcılığın temelini teşkil edecekti. Böylece Gacaca, suç işleyen toplumdan dışlanarak mevcut sosyal ilişkilerin kısmen korunması yerine, suçlu yenilenen ilişkilerle sosyal ağına alınırken suçun işlendiği sosyal durumun dönüştürülmesiyle sağlanacak caydırıcılığa yönelik bir tercihi yansıtmaktaydı. Olağan ceza yargılamaları ise, soykırım suçları işleyenleri nedamete teşvik etmek bakımından büyük ölçüde yetersiz

⁷¹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1262.

⁷² Gacaca tanıklıklarının sosyal bağların kuruluşundaki işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.655-659.

⁷³ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.351.

Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına katılan kurtulanlar da genel olarak, mahkûm edilenin pişmanlığını gerektirmediği, mağdurlar ve mağdur edenler arasında yüz yüze münasebeti olanaklı kılmadığı ve tazminat sağlama araçlarından yoksun bulunduğu için olağan mahkemelerdeki yargılamalarla ilgili olumsuz tutumlarını ifade etmişlerdi. (Longman/Rutagengwa: s.173.)

⁷⁴ İtirafı, cezalandırmanın alternatifi olarak gördükleri anlamına gelmemektedir. Cezalandırmanın genellikle, itiraf ve özür karşısında ikincil meseleleri olduğu gözlenmiştir. (Longman/Rutagengwa: s.173).

⁷⁵ Halpern/Weinstein: s.304.

⁷⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.138.

bulunmaktaydı. Örneğin Drumbl, daha Gacaca yargısı kurulmadan olağan mahkemeler tarafından mahkûm edilenlerin önemli bir kısmının suçlu hissetmediklerini, ahlaki sorumluluk duymadıklarını gözlemlemiş, böyle bir inkarın nasıl barışçıl bir geleceğin temelini oluşturabileceğini sorgulamıştı.⁷⁷ Soykırım faillerinin ceza yargılamaları ile nedamete teşvik edilememesi, çekişmeye dayalı yargısal yaklaşımın⁷⁸ sonuçlarından biri olarak değerlendirilmekteydi. Çekişmeye dayalılık, açık “kazananlar” ve “kaybedenler” üretecek biçimde dizayn edilmiş bir sistem ortaya çıkardığından⁷⁹ cezalandırıcı adalet; faillerin suçla ilgilerini inkara, fiillerinin haksızlığına itiraza ve verilen zararı yok saymaya yol açan savunmacı bir duruşma meyletmelerine neden olmaktadır.⁸⁰

Gacaca modelinin ifadesi olduğu uzlaşma çabası, faillere teşvik edildikleri pişmanlık ve utanma duyguları temelinde toplumun yeniden parçası olma olanağını sunarken; kurtulanlara da, acılarının sosyal tanınması ile, şiddetle zedelenmiş toplumsal bağlarının yeniden kuruluşunu vaat etmekteydi. Gacaca, duruşmalardaki tanıklıklarıyla kurtulanların, şiddetin nesnesi pozisyonundan konuşan, varlığını teyit eden ve kim olduğunun anlamını şekillendiren fail konumuna⁸¹ geçmelerinin ve toplumsal aidiyet duygularını yeniden kazanmalarının desteklendiği bir iyileşme sürecine yönelmekteydi. Ceza yargılamalarının ise, mağdurdan çok fail merkezli bir hesaplaşma faaliyetine odaklandığı görülmektedir.⁸² Bu bakımdan Gacaca, mağdurların çektikleri acı hakkında nadiren serbestçe konuşma şansına erişebildikleri ve faillerle anlamlı bir şekilde ilişkilendikleri modern mahkeme sisteminin⁸³ alternatifini oluşturmaktaydı.

Ruanda’da soykırım faillerinin yargılanması ile güdülen amaçlar, yargılamaların da bu bağlamda şekillendirilmesine neden olmuştu. Ruanda geçiş sürecinde cezalandırma yanında uzlaşmanın da temel bir amaç olarak

⁷⁷ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1292.

⁷⁸ Des Forges/Longman: s.56.

⁷⁹ Cobban, Helena: “The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of the Law”, Boston Review, C. 27, 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi: 8.5.2022.

⁸⁰ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1255.

⁸¹ Dauge-Roth, Alexandre: “Testimonial Encounter-Esther Mujawayo’s Dialogic Art of Witnessing”, French Cultural Studies, C. 20, S.2, 2009, s.166-168.

⁸² Sancar: s.130.

⁸³ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.83.

belirlenmesi, soykırım faillerinin yargılanması faaliyetine halkın katılımının dahil edilmesi ile sonuçlanmıştı. Toplumun tüm üyelerinin zihninde ve yüreğinde inşa edilmesi gereken⁸⁴, bir başka deyişle bir toplum için başkaları tarafından temsilen gerçekleştirilemeyecek olan uzlaşmaya, ancak toplum tarafından ulaşılabilir. Kişilerin onarıma yönelik ihtiyaçları, deneyim üzerinden çeşitlendiğinden uzlaşma süreci şiddetten etkilenenlerin düşünce ve görüşlerinde temellendirilmeliydi.⁸⁵ Dolayısıyla kolektif müzakere uzlaşmanın en etkili aracı durumundaydı.⁸⁶

2. Demokrasi için Altlık Olarak Gacaca

Ruanda yurttaşları; yargıçları seçerek, yargıç olarak faaliyette bulunarak, faillerin kimlikleri ve işledikleri fiiller hakkında bilgi ve kanıt sunarak, yer göstererek, delillere ilişkin tartışmalara katılarak Gacaca’da yargılama sürecine yaygın olarak dahil olmaktadır.⁸⁷ Neredeyse her Ruandalı yetişkin, yüzbinlerce görgü şahitliği ile birlikte, herhangi bir aşamasında Gacaca yargılamasına katılmış bulunmaktaydı.⁸⁸ Bu husus, mahkeme kararlarının meşruiyeti veya halk tarafından sahiplenilmesi bakımından temel bir etken durumundaydı.

Gacaca’nın, uluslararası insan hakları metinleri temelindeki eleştirilerinde işaret edilen mahkeme modelinde ise, üyeleri yargılama sürecine sadece tanıklar olarak çağrıldıklarında ve yargıç ve avukatların sorularına cevap vermek suretiyle katılmaya yetkili olduklarından halk, yargısal işleyişten uzaklaştırılmış ve ona yabancılaştırılmış olacaktı.⁸⁹ Oysa Gacaca yargısı, şiddetin tarafları ve şiddetin bir bütün olarak etkilediği topluluğun katılımıyla adaleti toplum tarafından tanımlanarak sağlamaya yönelmekteydi. Örneğin Gacaca’daki tanıklıklar ve tartışmalar ile; katiller eve geldiklerinde onlardan korktuğu için veya başka bir nedenle evinde sakladığı birini korumayı başaramama, birinin evine saklanmasını reddetme, insanları zorla saklandıkları yerden çıkarma veya açık bir şekilde insanları katillere teslim etme gibi ayrımlar

⁸⁴ Mendez, Juan E.: “Accountability for Past Abuses”, Human Rights Quarterly, C. 19, S. 2, 1997, s.274.

⁸⁵ Fletcher/Weinstein: s.625, 638.

⁸⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.40.

⁸⁷ Daly: s.376; Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.84.

⁸⁸ Clark: “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, s.98.

⁸⁹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.161.

belirmiştir.⁹⁰ Bu şekilde Gacaca, oturumlarında neden ve kusurluluğa ilişkin yorumlar sunulurken şiddetin ahlaken muğlak, gri alanının⁹¹ ve sosyo-politik bağlamının da ortaya konulabildiği bir kamusal platform olarak ortaya çıkmıştır. Adaletle ilişkin ayrımları belirlemeye dönük bu tür tartışmalar, demokratik yurttaşlığın öğrenildiği yerlerdendir.⁹² Böylece Gacaca, yurttaşların toplumsal belirlenme sürecine katılımı olarak demokrasinin değerlerinin üretilmesi ve yerleştirilmesine deneyime dayalı bir temel hazırlamaktaydı. Geçiş adaletinin temel hedefinin, çatışma sonrası toplumlarda çatışmaların tekrarının önüne geçecek sosyo-politik koşulları oluşturma⁹³ ve bu kapsamda “geçmişin meşruiyet hattından ayrılma”⁹⁴ olduğu dikkate alındığında Ruanda’da demokrasinin yerleşmesine sağladığı temelle Gacaca, Ruanda geçiş sürecinin önemli bir unsurunu teşkil etmekteydi.

Yargılamaların demokrasinin yerleşmesi sürecine ilk katkısı, demokrasinin zeminini oluşturacak yurttaşlık davranışlarını ortaya çıkaran ve destekleyen bir adalet süreci⁹⁵ olmasıyla ilgiliydi. Gacaca; bireylerin ve grupların etkileşim içinde olmalarını, işbirliğinde bulunmalarını ve sorunlarının çözümlerini keşfetmelerini gerektiren uzlaşma sürecinin⁹⁶ bir basamağını oluşturmaktaydı. Topluluk mensuplarının ortak bir amaç doğrultusunda çalıştığı paylaşılan bir deneyim yaratılmakta, dolayısıyla bir anlamda soykırımın bölücü deneyiminin yerine adaleti sağlamanın ortak deneyimi konulmaktaydı.⁹⁷ Bu bakımdan Gacaca, toplu eylem bilincinin ve karşılıklı güvenin geliştirilmesi noktasında temel bir işlev görmektedir.

Ancak dikkat edilmelidir ki demokrasi, halkın her konuda sürekli bir uyum içerisinde yaşaması değil, her daim mevcut olacak uyuşmazlıkların barışçıl süreçlerle idare edilebilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda Raymond Aron demokrasiyi asgari olarak “İktidar icrasına yönelik barışçıl

⁹⁰ Doughty, Kristin: “Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-genocide Rwanda”, The Journal of the Royal Anthropological Institute, C. 21, S. 2, 2015, s.428.

⁹¹ Doughty: s.427-428.

⁹² Braithwaite, John: “Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts”, Crime and Justice, C. 25, 1999, s.77-78.

⁹³ Wierzyńska: s.1939.

⁹⁴ Sancar: s.139.

⁹⁵ Wierzyńska: s.1939.

⁹⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.44.

⁹⁷ Daly: s.376.

rekabetin örgütlenmesi” şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁸ Dolayısıyla demokrasi, bireylerin uyuşmazlıklarını karizmatik bir lidere güven içinde eritmek veya güç ile bastırmak yerine barışçıl bir şekilde mümkün olduğunca uzlaştırma dileğine dayanmaktadır.⁹⁹ Bu bakımdan demokratik inşa çabasında sosyal ilişkileri çatışmasız nihai bir uzlaşma biçiminde idealize etme hatasına düşülmeden, ilişkilerde barışçıl birlikte yaşamı olanaksız kılmayacak ölçüde çatışma ve çelişik duyguların mevcudiyetine imkan verilmelidir.¹⁰⁰ Ruanda bağlamında değerlendirildiğinde, bir soykırım faili ve mağduru arasındaki ilişki hiçbir zaman, soykırım hiç gerçekleşmemiş gibi¹⁰¹ veya herhangi bir çatışma içermeksizin sürece biçimde yenilenemeyecektir. Uzlaşma, bu tür sorunsuz ilişkilere veya unutmaya işaret etmez. Diğeriyile devam eden ilişkilene uyuşmazlıkları içerir. Dolayısıyla farklılıkları tolere etme ve diğerinin ayrı perspektifine saygı gösterme dirençli bir ilişkinin parçalarıdır.¹⁰² Bu noktada demokratik kültür bakımından temel olan, farklılıkların ve çatışmanın şiddetle sonuçlanmıyor, bir başka deyişle barışçıl süreçlerde ele alınıyor oluşudur.

Kişiler arasında şiddetin uyuşmazlık durumunda başvuru sıradan bir araç olduğu bir ortamda, insanlar siyasal uyuşmazlıklarını da barışçıl yollarla değerlendiremezler. Bu bakımdan uyuşmazlıkların barışçıl süreçlerde ele alınmasına işaret eden demokrasi, genel olarak uyuşmazlıkların barışçıl çözümüne ilişkin zihniyet ile alışkanlıklardan oluşan sosyo-politik bir kültür gerektirir. Bunun için de, yurttaşların uyuşmazlıklarının barışçıl çözüm sürecini sosyal yaşamlarında deneyimlemiş ve üretmiş olmaları gerekmektedir. Bu kapsamda Gacaca, yurttaşların gelecekteki muhtemel uyuşmazlıkları için barışçıl bir çözüm modelini soykırım faillerinin yargılanması bağlamında ve hem kendilerini hem de diğerini dönüştüren bir karşılıklı deneyim içerisinde ürettikleri bir birlikte bulunma, konuşma ve sorun çözme pratiği teşkil etmekteydi. Gacaca duruşmalarında diyalog, şiddet içermeyen çatışma çözümü

⁹⁸ Aron, Raymond: *Introduction à la philosophie politique. Démocratie et Révolution*, Livre de Poche, Paris, 1997, s.36’den aktaran: Bensaïd, Daniel: “Daimi Skandal”, Eric Hazan (Ed.), *Demokrasi Ne Alemde?*, çev. Savaş Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s.28.

⁹⁹ Letwin, Shirley Robin: “The Morality of Democracy and the Rule of Law”, G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.), *Politics and Process – New Essays in Democratic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.223.

¹⁰⁰ Açıklama, savaşta ikisi de oğullarını kaybetmiş ve kayıpların bulunmasına yönelik projelerde birlikte çalışan bir Sırp ve bir Hırvat kadın arasında beş yıldır devam eden belirli bir ilişki örneği üzerinden yapılmıştır: Halpern/Weinstein: s.314-315.

¹⁰¹ Bir Ruanda atasözünde denildiği gibi, bir yara tamamen yok olmaz (*Ahabaye inkovu hadasubirana*): Longman/Rutagengwa: s.162.

¹⁰² Halpern/Weinstein: s.312.

için bir alıştırma zemini haline gelmişti.¹⁰³ Burada yurttaşlar, uyuşmazlıkları idare etmek veya iktidar için yarışmak üzere şiddete ihtiyaç olmadığını tecrübe etmekteydiler. Böylece Gacaca çatışma sonrası sosyal gerilimlerin, Ruanda toplumunun tüm kesimlerinin seslerini içermesi itibarıyla demokratik nitelikte bulunan barışçıl çekişme süreçlerine kanalize edilmesi suretiyle irdelenmesini sağlayarak Ruanda'da yurttaşlık kültürünün içerisinde geliştirilebileceği bir forum oluşturmaktaydı.¹⁰⁴

Gacaca'nın demokrasi uygulamasının temellerini ve dolayısıyla istikrarını sağlamak üzere demokratik değerlerin üretilmesi ve güçlendirilmesi bakımından ikinci önemli katkısı ise, yurttaşların siyasal özneleşme sürecine sunduğu deneyime dayalı teşviktir. Gacaca bir devlet mekanizması olsa da, merkezi iktidar yapısı dışında bulunanlara mümkün olduğunca çok iktidar bırakılmaktaydı.¹⁰⁵ Bu şekilde siyasal kültürü esasen sessizlik ve itaat üzerine kurulmuş Ruanda toplumunda iktidarların sınırlanmasında önemli bir işlev gören konuşma kültürünü ortaya çıkarabilecekti.¹⁰⁶ Nitekim resmi görüşte de, Gacaca'nın yöneldiği uzlaşma amacının demokratik bir siyasal kültürün gelişimini gerektirdiği, ancak bu tür bir kültürde insanların gelecekteki muhtemel etnik şiddeti üstlenmeleri için onları manipüle edecek sorumsuz liderlere karşı dirençli olacakları kabul edilmekteydi.¹⁰⁷ Diğer yandan Gacaca, sömürge yönetimi altında on yıllarca susturulmuş bulunan Ruanda halkını, düşüncelerini açık olarak seslendirmesi için kışkırtacak bir araç olabildi.¹⁰⁸ Bu anlamda sömürgeci geçmiş karşısında Ruanda halkının siyasal failliliğinin deneyimlenerek güçlendirilmesi bakımından da önemli bir rol oynamaktaydı.

Gacaca sürecinde güçlendirilen gruplardan birini de kadınlar oluşturmaktaydı. Kadınların yargıçlar, tanıklar veya tartışma katılımcıları olarak

¹⁰³ Wierzynska: s.1954; Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.232.

¹⁰⁴ Wierzynska: s.1938-1939.

Nitekim birçok Ruandalı da, Gacaca katılımcılarının, duruşmalarda üretilen uyuşmazlık çözümünün barışçıl yöntemlerini ve diyalogu günlük hayatlarına taşıyacağına inanmaktaydı. (Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.139).

¹⁰⁵ Daly: s.376-377.

¹⁰⁶ Wierzynska: s.1953-1954.

¹⁰⁷ Longman/Rutagengwa: s.166.

¹⁰⁸ Wierzynska: s.1938.

Gacaca'ya yoğun katılımları dikkat çekmekteydi.¹⁰⁹ Gacaca'nın halka dayalı yapısı, kadınların çeşitli seviyelerde katılımını mümkün kılmış, uzlaşma sürecindeki rolleri kabul edilerek kimliklerini mağduriyetlerinin ötesine taşımalarına olanak sağlamıştı.¹¹⁰

3. Hukukçuların Gacaca Yargısı Dışında Bırakılmaları

Meslekten hukukçular Gacaca mahkemelerinde yargıç olamazlardı.¹¹¹ Ayrıca Gacaca duruşmalarında ne mağdurlar ne de sanıklar için hukuki temsil imkanı bulunmaktaydı. Hukukçuların Gacaca'ya doğrudan her türlü müdahale imkanından yoksun bırakılması ardındaki neden, Gacaca'nın herkese açık oluşuna işaret eden katılımcı ruhunu sürdürme arzusuuydu. Bu kapsamda dışlama, toplumun süreç üzerindeki sahiplik algısını ve dolayısıyla Gacaca'nın bireysel ve bireyler arası etkilerini azami düzeye çıkarma amacına yönelikti.¹¹² Zira profesyonel hukukçular tarafından yönlendirilen yargılamalar; tartışmaların hukuksal kavram, dil, sembol ve seremonilere tercüme edilerek yürütülmesi nedeniyle karmaşıklaşırken hukukçu olmayan yurttaşların aslında günlük yaşamlarından ve deneyimlerinden yola çıkarak görüşlerini açıklayabilecekleri konularla mesafelenmeleri ve tartışmayı profesyonellere bırakarak sessizleşmeleri ile sonuçlanabilecektir. Bu durumda yurttaşlar, sürecin sahibi olmaktan çıkmış ve dolayısıyla soykırım faillerinin yargılanmaları yurttaşların dışında teknik ve soyut bir konu haline gelmiş olacaktır. Bu bakımdan profesyonel hukukçuların katılımı, Gacaca duruşmalarının tonu ve iktidar dinamiklerini değiştirecek¹¹³ bir etmen durumundaydı.

Hukukçuların Gacaca yargılamaları dışında bırakılmalarına yönelik eleştirilerin bir kısmı, herhangi bir öğrenim koşuluna bağlı olmaksızın seçilen Gacaca yargıçlarının hukuki yetkinliklerinin bulunmayışına yönelikti. Gacaca

¹⁰⁹ Rettig, Max: "Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?", African Studies Review, C. 51, S. 3, 2008, s 31; Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.143, 153.

¹¹⁰ Tiemessen: s.63.

¹¹¹ 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022, md. 15/1. Buradan itibaren 2004 Organik Yasası olarak işaret edilecektir.

¹¹² Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.83, 137.

¹¹³ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.351.

mahkemelerinde yargıç heyetleri, hukuk öğrenimi görmemiş ve hatta bazen okuma yazma bilmeyen sıradan yurttaşlardan oluşmaktaydı.¹¹⁴ Fakat Gacaca yargıçlarının, hukuk öğrenimi görmemiş olsalar da, “bağlama dayalı” yetkinlik sahibi olduklarına işaret edilmektedir. Zira yargıçlar, topluluğun saygı duyulan üyeleri idi ve faaliyet gösterdikleri topluluğun ve 1994 soykırımının tarihsel, politik ve sosyal çerçevelerine vakıftılar.¹¹⁵ Ayrıca Gacaca sürecinde, yetkinlik sorunu ile bağlantılı olarak bazı araçlar sunulmuş bulunmaktaydı.¹¹⁶ Örneğin Gacaca mahkemeleri, ihtiyaç duyulduğunda, Gacaca mahkemelerinin faaliyetlerinin koordinasyonu, denetimi ve takibi ile yetkili olan Ulusal Teşkilat¹¹⁷ tarafından atanan hukuk uzmanlarından yardım alma olanağına sahipti.¹¹⁸ Diğer yandan Gacaca yargıçlarına temel düzeyde de olsa çeşitli eğitimler verilmiş, mahkemelere Gacaca usullerini ve ilgili yasaları açıklayan kitapçıklar sağlanmıştı. Thomson ve araştırmacıları, Gacaca yargıçlarının yargı sürecinin çeşitli aşamalarına geçilmeden ilgili usul kurallarını sesli olarak okuduklarını ve aydınlatma için Gacaca kitapçığına sık sık atıfta bulduklarını gözlemlemiştir.¹¹⁹

Gacaca’da sanıkların avukatla temsil edilme olanaklarının bulunmamasına¹²⁰ ilişkin eleştiriler kapsamında ise, Ruanda’nın mevcut koşullarının dikkate alınması gerekmektedir. Ruanda’da yüzbinlerce soykırım şüphelisinin Gacaca’da eşit şekilde temsilini sağlamak için yeterli sayıda hukukçu bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bazı kişiler hukukçu yardımından faydalanırken, aynı duruşmada hukukçu tarafından temsil edilenin karşısında argüman sunan diğerlerinin finansal veya diğer nedenlerle hukuk danışmanlığı

¹¹⁴ Sullo: s.169, 173.

¹¹⁵ Longman, Timothy: “Justice at the Grassroots? Gacaca Trials in Rwanda”, Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena (Ed.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century - Beyond Truth versus Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.214; Sullo: s.176.

¹¹⁶ Longman: s.215.

¹¹⁷ National Service of Gacaca Jurisdictions.

¹¹⁸ 2004 Organik Yasası md.26.

¹¹⁹ Longman: s.215.

¹²⁰ Gacaca duruşmaları sırasında hukukçu yardımından faydalanma ve hukukçu tarafından temsil edilmeye yönelik resmi bir olanak mevcut değilse de, duruşmalar dışında hukukçuya danışılması mümkün bulunmaktaydı. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.163).

hizmetine erişememeleri Gacaca yargılamasına kabul edilemez bir eşitsizlik biçiminin dahil edilmesi anlamına gelecekti.¹²¹

Hukuki temsil konusu Gacaca usulleri bakımından değerlendirildiğindeyse, Gacaca yargılamalarının hukuki temsilden yoksun zanlının pozisyonunu zayıflatacak usul kuralları içermemesi dikkat çekmekteydi.¹²² Gacaca’da hukukçu yardımı söz konusu olmasa da, topluluk tarafından gerçekleştirilen tanık ve karşı-tanık ile sav ve karşı-sav arasındaki karşılaşma adil bir savunma imkanı sunabilecekti.¹²³ Nitekim Uluslararası Af Örgütü’nün sanıkların Gacaca yargısında hukuksal yardımdan faydalanma olanaklarının bulunmamasına yönelik eleştirisi Ruanda Yüksek Mahkemesi tarafından, topluluğun itham edenle aynı bilgiye sahip tüm bir nüfusu önünde herkes düşüncelerini serbestçe açıklama hakkına sahipken suçsuz birini haksız bir şekilde itham etmenin kolay olup olmadığı sorgulanarak karşılanmıştır.¹²⁴ Bu bakımdan Gacaca’nın, insan hakları hukukunun lafzına olmasa da adalet ruhuna saygılı olduğu, bir başka deyişle özgün bir biçimde adil yargılamayı gerçekleştirebileceği savunulmaktaydı.¹²⁵

C. Sanık Lehine Güvenceler

Gacaca, Batılı liberal yargı modelinde de olduğu gibi, yargılananları bütün adli hatalara karşı koruyamaz. Ancak Gacaca’nın sanıkların hiçbir şekilde kişisel haklarını korumadığını, bu kapsamda güvenceler içermediğini ileri sümek de yerinde değildir.¹²⁶ Gacaca sisteminin, sanığa hukuki koruma sağlamayan bir kitle veya kazanan adaleti uygulaması örneği olarak nitelendirilmesini engelleyen şu özellik ve güvenceleri dikkate alınmalıdır:

¹²¹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.162-163.

¹²² Tully: s.410.

¹²³ Uvin, Peter: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, Reconciliation After Violent Conflict - A Handbook, ed. David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, s.119.

¹²⁴ Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003, 6. Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d’Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]’dan aktaran: Meyerstein: s.481.

¹²⁵ Uvin: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, s.119.

¹²⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.154-155.

- Gacaca yargısı devlet güvencesinde örgütlenmiş bir sistemdi. Yasayla kurulmuş, işleyiş çerçevesi yasayla belirlenmiş, yargılamanın güvenliği devlet tarafından sağlanmış ve cezaların infazı devlet tarafından yerine getirilmişti.
- Gacaca duruşmalarında sanıklar mağdurların ve yakınlarının kendilerine sordukları sorulara cevap vermeye yetkili bulunmaktalardı.¹²⁷
- Gacaca mahkemelerinde duruşmalar kural olarak aleniydi.¹²⁸
- Her Gacaca mahkemesinde 9 yargıç görev yapmaktaydı.¹²⁹ Dolayısıyla mahkeme kararları tek yargıç tarafından verilmemekteydi.¹³⁰ Aynı zamanda yargıçları söz konusu karara götüren her husus, yurttaşlar tarafından eşit ve serbest söz hakkına dayanarak tartışılmaktaydı.
- Yargıçlar karar müzakerelerini gizli oturumda yapmalıydılar. Bu durum yargıçların davayı yavaş ve eleştirel bir şekilde değerlendirmelerini olanaklı kılmaktaydı.¹³¹
- Gacaca kararları gerekçeli olmak durumundaydı.¹³²
- Mahkûmiyet oranı, mülkiyete karşı olanları içeren 3. kategori¹³³ suçlara ilişkin Gacaca davalarında % 96; esasen soykırımın planlanmasına ve örgütlenmesine ilişkin suçlardan müteşekkil 1.

¹²⁷ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.164.

¹²⁸ “Gacaca Yargısını Kuran ve 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa”, 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/0bdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022, md.24/1 (Buradan itibaren 2001 Organik Yasası olarak işaret edilecektir); 2004 Organik Yasası md.21/1.

¹²⁹ 2004 Organik Yasası md.8.

¹³⁰ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.155.

¹³¹ 2001 Organik Yasası md.24/2, 2004 Organik Yasası md.21/2.

¹³² 2001 Organik Yasası md.28/2, 2004 Organik Yasası md.25.

¹³³ Kategorilerin içerdiği fiillere ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.651-652.

kategori fiillerin görüldüğü davalarda % 88; 2. kategori davalarda ise % 63 olarak gerçekleşmişti.¹³⁴ Yargıçların çoğunun, genel nüfus profiline paralel olarak Hutu olduğu ve Hutulara sempatiyle yaklaşma eğiliminde olabilecekleri düşünüldüğünde, söz konusu beraat oranı hakim kitlenin denetimsiz adaleti etiketi ile bağdaşmayan bir tablo ortaya koymaktadır.¹³⁵

- Özellikle toplum hizmeti cezası ile Gacaca Organik Yasasına uygun olarak yapılmış bir itiraf ve özrün ceza indirimine yol açması¹³⁶ kapsamında, kurtulanların faillere verilen hafif cezalardan yakındığı, failler ve ailelerinin de bu görüşü paylaştıkları çok sayıda örnek bulunmaktadır.¹³⁷ Diğer yandan kasten ve taksirle öldürme fiilleri bakımından kıyaslandığında Amerika Birleşik Devletlerinde Gacaca'da olduğundan ortalama olarak daha uzun süreli hapis cezalarının verildiği görülmektedir.¹³⁸ Gacaca mahkemelerinde verilen cezaların ağırlıklarına ilişkin bu veriler, Gacaca sistemi hakkında yapılacak, orantısız cezalarla karakterize olan kazanan adaleti nitelendirmesi ile bağdaşmamaktadır.¹³⁹
- Gacaca mahkemelerinde verilen kararlara karşı temyiz olanağı bulunmaktaydı.¹⁴⁰

¹³⁴ Oranların belirlenmesine temyiz aşaması dahil edilmemiştir. National Service of Gacaca Jurisdictions: “Gacaca Report Summary”, Summary of the Report Presented at the Closing of Gacaca Court Activities, Kigali, 2012’den aktaran: Brehm, Hollie Nyseth/Uggen, Christopher/Gasanabo, Jean-Damascène: “Genocide, Justice, and Rwanda’s Gacaca Courts”, Journal of Contemporary Criminal Justice, C. 30, S. 3, 2014, s.340.

¹³⁵ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.155.

¹³⁶ 2004 Organik Yasası md.55; 13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi: 10.6.2022, md.11. Buradan itibaren 2008 Yasası olarak işaret edilecektir.

¹³⁷ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.244; Clark: “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, s.204-205.

¹³⁸ Brehm/Uggen/Gasanabo: s.346.

¹³⁹ Gacaca yargısında cezalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.661-665.

¹⁴⁰ 2001 Organik Yasası md.79-89, 2004 Organik Yasası md.85-93, 2008 Organik Yasası md.23, 24.

Temyiz hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.665-666.

- Gacaca, biçimsel sınırların söyleme dayalı yöntemlerle birleştirildiği bir yargısal mekanizmaydı.¹⁴¹ Hücrede yaşayan yetişkinler, Hücre Gacaca Mahkemesi genel kurulunu oluşturmaktaydı.¹⁴² Bunun anlamı, örneğin hem sanığın, ailesinin ve yakınlarının, hem de mağdurun ve yakınlarının eşit söz ve delil sunma hakkına sahip oldukları, bir başka deyişle yargılama sürecinin eşit özneleri durumunda bulduklarıdır. Böylece “Liberal ceza yargılaması modelinde silahların eşitliği içerisinde yer alan tez ve antitezin karşılaşarak sentez olarak maddi hakikati ortaya çıkarmasına yönelik düzenek, Gacaca yargısında yurttaşların eşit ve serbest söz haklarına”¹⁴³ dayanan argümanlarının çarpışması şeklinde ortaya çıkmaktaydı.
- Gacaca yargısı, doğrudan etki edilemeyecek kadar dağılmış bulunmaktaydı. İktidarın Gacaca’yı bir bütün olarak kontrol etmek için Gacaca’nın işlediği çok sayıda yetki alanına derinlemesine nüfuz etme kapasitesine sahip olması gerekliydi- ki bu mümkün değildi.¹⁴⁴ Yargılama süreç veya çıktıları bir ölçüde etkileyebilirse de Tutsi hakimiyetindeki hükümetin etkisi, yerel düzeyde binlerce kişinin yönlendirmesiyle ılımlılaştırılacak ve böylece merkezi hükümetin kovuşturmaları doğrudan idare etmesi durumuna göre daha az hissedilecekti.¹⁴⁵ Dolayısıyla Gacaca’ya devletin müdahalesi genelleştirilebilir veya işleyişi bir bütün olarak karakterize edebilir durumda değildi.¹⁴⁶ Yargılama iktidarının hem yetki alanlarının çokluğu, hem de halka mümkün olduğunca yetki verilmesi aracılığıyla dağılması, tek bir merci tarafından kontrol edilememesi anlamına geldiğinden yargılamanın bağımsızlığı bağlamında güvence teşkil etmekteydi.

¹⁴¹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.165.

¹⁴² 2001 Organik Yasası md. 6/1, 2004 Organik Yasası md.6/1, 2008 Organik Yasası md.3.

¹⁴³ Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.654.

¹⁴⁴ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.159-160.

¹⁴⁵ Daly: s.377

¹⁴⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.159.

III. Geçiş adaletinin sihirli değneği mi?

Uluslararası insan hakları metinlerindeki adil yargılama standartlarına dayanan Gacaca eleştirilerinde Gacaca'nın adilliği biçimsel ölçütlerle tartışılırken, Gacaca'nın maddi ölçütler uyarınca adil bir yargılama sağlama kapasitesine sahip olabilecek özgün unsurlarının, içerdiği güvencelerin ve Ruanda'nın içinde bulunduğu somut koşulların ihmal edildiği görülmekte, Ruanda'da demokrasinin yerleşmesine temel olabilecek katkılarına ilgisiz yaklaşım dikkati çekmektedir. Ancak bu temeldeki eleştirilerin yetersizliği, Gacaca'nın kusursuz bir şekilde işlediği, dolayısıyla soykırım faillerinin yargılanmasında sorunsuz bir adil yargılama mekanizması teşkil ettiği anlamına gelmemekte, Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların yok sayılmasını gerektirmemektedir. Sorun, biçimsel eleştirilerin Gacaca'nın kusurlarının açıklanması, çözülmesi ve dolayısıyla gelecekteki geçiş süreci adaleti uygulamalarına yol gösterebilecek değerlendirmelerin ortaya konulması bakımından işlevsiz kalmaları nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Zira bu yaklaşımda Gacaca uygulamasında ortaya çıkan sorunların giderilmesinde tek yol, Gacaca'nın Batı tipi mahkemelere dönüştürülmesi veya en azından mümkün olduğunca benzetilmesi olacaktır. Fakat başta ekonomik niteliktekiler olmak üzere mevcut koşullar bunu mümkün kılmadığı gibi, aynı zamanda bu tür bir model özellikle sosyal dokunun yeniden inşasına dönük toplumsal ihtiyaçlara da cevap verememekteydi.

A. Uygulamada Gacaca'nın Adilliğini Tartışmalı Kılan Sorunlar

Gacaca Yargısı Ulusal Teşkilatı kapanış raporunda Gacaca mahkemelerinin işleyişine ket vuran çok sayıda zorluğa işaret etmişti. Bunlardan bazıları; sanık ve tanıklar arasında bilgi saklamak üzere yapılan gizli anlaşmalar, mahkeme kayıtlarının tahribatı, sanık lehine veya aleyhine tanıklık yapanlara yönelik şiddet ve şiddet tehdidiydi.¹⁴⁷ Gacaca uygulamasına ilişkin öne çıkan diğer sorunlar ise; Gacaca'ya katılımın çalışma saatlerinden feragati gerektirmesi,¹⁴⁸ yalancı tanıklık, iftira,¹⁴⁹ birçok katılımcının yalan söylediği

¹⁴⁷ Ndora yerleşimcileri; tehdit, şantaj ve rüşvetlerin insanların tanıklıklarını etkilediğini sıklıkla ifade etmiştir. (Doughty: s.426).

Tanıklara yönelik tehdit ve öldürme olayları ile bunlara ilişkin röportajlar için bakınız: McVeigh, Karen: "Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice", 3.12.2006, <<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022; Rettig: s.43-44.

¹⁴⁸ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.149.

¹⁴⁹ Rettig: s.40-41; Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.14.

inancı ile yargılamaya güvenin zayıflaması ve bazı topluluklarda katılımın zamanla azalmasıydı.¹⁵⁰

Gacaca uygulamasında ortaya çıkan kimi sorunlar, büyük ölçüde ekonomik gerçeklerden kaynaklanmaktaydı.¹⁵¹ Örneğin katılıma dayalı bir adalet mekanizması olarak Gacaca'nın başarısı, yerel nüfusun etkin katılımına bağlı bulunmaktaydı. Ancak nüfusun yüzde doksanının tarımla geçindiği yoksul bir ülkede Gacaca yargılamalarına sürekli ve etkin katılım sınırlanmakta¹⁵² ve yurttaş üzerine bırakılan bir yük haline gelmekteydi. Benzer bir durum Gacaca yargıçları bakımından da geçerliydi. Gacaca yargıçlarına hizmetleri karşılığında devlet tarafından ödeme yapılmamaktaydı.¹⁵³ Bu durum, yoksul bir ülkede

¹⁵⁰ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.89 9. dipnot, 149; Ingelaere, Bert: "Does the Truth Pass across the Fire without Burning?" *Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts*, *The Journal of Modern African Studies*, C. 47, S. 4, 2009, s.510.

Ingelaere, katılımın zamanla seyirci olmakla sınırlandırıldığına da işaret etmekteydi. (Ingelaere: s.510). Clark'ın araştırması, Ingelaere ve Waldorf'un savlarının aksine, birçok Gacaca duruşması boyunca yüksek düzeyde müzakere ve tartışmanın gerçekleştiğini ve Gacaca aracılığıyla hakikati açıklama ve duymaya yönelik güçlü bir arzuyu ortaya koymaktaydı. Gacaca mahkemeleri hem katılım hem de oturumlarda aktif diyaloga girişme düzeyleri bakımından değişkenlik göstermiştir. Farklılaşma bölgelere bağlı olarak gerçekleşmişse de üst düzey şüphelilerin yargılanmalarında, uzun yıllar yargısal hareketsizlikten sonra yargılamaların başladığı zamanda yapılan duruşmalarda ve şüphelilerin duruşmalarda ifade vermek üzere cezaevinden getirildikleri dönemde katılım düzeylerinde artış yaşandığı gözlenmiştir. Clark'a göre, Gacaca'ya halkın katılım düzeyi dikkat çekici ve çatışma sonrası kurumlar arasında alışılmadık ise de, bazı hükümet yetkililerinin, toplum kesimlerinin ve Ruandalı yorumcuların iddia ettiklerinden daha ölçülüydü. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.148, 152, 213).

Literatürde yalan itiraf sorununa da dikkat çekilmekte (Clark: "The *Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda*", s.205) ise de, yıllardır cezaevinde bulunan bazı tutukluların ceza indiriminden faydalanma isteği ve yıllardır cezaevinde bulunmaları nedeniyle cezanın önemli bir kısmını halihazırda çekmiş oldukları düşüncesinden kaynaklanan düşük cezayı gerektiren bir suçu yalan yere itiraf etmeleri sorunu; Gacaca'dan değil, makul süreyi hayli hayli aşan tutukluluklardan, bir başka deyişle güvenlik hakkı ihlallerinden kaynaklandığından bu soruna bu metinde yer verilmemiştir. Sanığın yalan itirafında bulunduğu ve bu nedenle yalancı şahitlikten ceza aldığı bir örnek için bakınız: Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.209-210.

¹⁵¹ Meyerstein: s.484-485.

¹⁵² Meyerstein: s.485.

¹⁵³ Molenaar, Arthur: *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The Key to Reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, Leiden, 2005, s.102; Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.153, 181.

genel olarak tarımsal faaliyetle geçimlerini sağlayan yargıçların bazılarının sistemi suistimallerine neden olabilmekteydi.¹⁵⁴

Gacaca uygulamasının doğrudan ekonomik kaynaklı olmayan sorunları bakımından da, sorunların tespit ve açıklanmasının tek aracı adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları değildir. Analizin, bizzat Gacaca'nın içinden, diğer bir deyişle Gacaca'nın yöneldiği amaçları, değerleri ve bu çerçevede şekillenmiş yapısı itibarıyla yapılması ve dolayısıyla Gacaca kendine özgü bir adalet mekanizması olarak korunarak sorunlarının çözümlenmesi olanağının yaratılması mümkündür. Ancak bu biçimde Gacaca yargısının uygulamada ortaya çıkan kusurları, Batılı liberal mahkemelerden farklı olan fakat yine de adil bir yargılamaya yönelmiş özgül araç, yöntem ve değerleri yok sayılmaksızın ve bunlar güçlendirilerek ele alınabilecektir. Bu kapsamda söz konusu sorunlar aşağıda, Gacaca sisteminin otoriter yönetim tarafından baltalanmasının sonuçları olarak tartışılacaktır. Dolayısıyla Gacaca'nın içerisinde işlediği güç ilişkileri, uygulamada ortaya çıkan sorunlarının açıklanmasının temelini teşkil edecektir.

B. Gacaca'nın İçerisinde İşlediği Siyasal Sistem

Gacaca yargısının kuruluş ve faaliyet sürecindeki siyasal durumun belirleyici nitelikleri, Ruanda'nın daha uzak siyasal geçmişi yanında elbette soykırım ve soykırımın sona erdirilmesinin özellikleri bağlamında şekillenmişti. Bu sürecin başlıca siyasal aktörlerinden birisi kuşkusuz RPF idi. RPF, münhasıran olmasa da büyük ölçüde, Tutsilere karşı sistematik şiddetin başladığı 1959-1963 yılları arasında Uganda'ya göç¹⁵⁵ edenlerden sonraki jenerasyona dahil

¹⁵⁴ Gacaca mahkemelerindeki heyetlerde yer alan yargıç sayısı, duruşmaların kural olarak aleni olmaları ve rüşvetin cezalandırılan bir suç teşkil etmesi karşısında rüşvet aracılığıyla mahkeme kararlarını etkilemenin güç olduğu unutulmamalıdır. (Longman: s.216).

¹⁵⁵ 1960 başlarında ve 1970'lerde Tutsi nüfusuna karşı şiddet hareketleri, Tutsilerin Ruanda'dan genel olarak komşu ülkelere kaçtıkları yer değiştirme dalgalarına yol açtı. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524). 1962 yılı itibarıyla 200.000'den fazla Tutsi sürgünde bulunmaktaydı. (Ball, Howard: Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth Century Experience, University Press of Kansas, 1999, s.159) Tutsi mültecilerin sayısı, doğal nüfus artışının da etkisiyle, 1990'larda yarım milyona ulaştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.100-101.) Bağımsızlıktan itibaren Hutuların hakim olduğu hükümet Tutsi mültecilerin dönüşlerine devamlı olarak engel olmuştu. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524; Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.100-101).

Tutsilerden müteşekkil bir gerilla hareketiydi.¹⁵⁶ 1990 yılında RPF'nin Uganda topraklarından gerçekleştirdiği saldırının devlet güçleri tarafından büyük ölçüde püskürtülmesi ardından başlayan iç savaş,¹⁵⁷ Birleşmiş Milletler'in de dahil olduğu girişimlere rağmen durdurulamamış¹⁵⁸ ve soykırım noktasına ulaşmıştı. 1994'te soykırımı sona erdirmesinin¹⁵⁹ ardından RPF, tüm Ruanda halkının temsilcisi olduğu iddiasıyla¹⁶⁰ Ruanda yönetiminin kontrolünü ele geçirdi.¹⁶¹ Soykırım sonrası dönem, hegemonik bir partinin rakipsiz hakimiyetinin doğuşu ve pekiştirilmesine tanıklık etti.¹⁶²

Soykırım ardından Hutuların önemli bir kısmı, ekonomik ve politik olarak marjinalize edildi.¹⁶³ Başlangıçta potansiyel muhalifler soykırım

¹⁵⁶ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1223; Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.108; Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.523-524.

¹⁵⁷ Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524; Clark: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.190.

¹⁵⁸ Ağustos 1993'te Hükümet ve RPF arasında Birleşmiş Milletler aracılığında Arusha Barış Mutabakatı imzalandı. (Clark: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.190-191). Arusha Mutabakatı; Ruandalı Tutsi mültecilerin ülkeye dönüşünü, bir geçiş hükümetinde iktidar paylaşımını ve sonuçta 1997'de demokratik seçimlerin yapılmasını öngörmekteydi. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524)

¹⁵⁹ Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.19.

¹⁶⁰ Wierzyńska: s.1935-1366.

¹⁶¹ Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.19.

¹⁶² Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.5; Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.22.

¹⁶³ Sarkin, Jeremy: "The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the *Gacaca* Courts in Dealing with the Genocide", *Journal of African Law*, C. 45, S. 2, 2001, s.152.

Bu sürecin öne çıkan gelişmeleri şunlardı:

- 1995'te Başbakan, Adalet Bakanı ve az sayıdaki RPF'li Hutudan biri olan İçişleri Bakanı istifa etti. (Reyntjens, Filip: "Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship", *African Affairs*, C. 103, S. 411, 2004, s.180).
- Soykırım sonrası ilk başkanlık ve parlamento seçimlerine gidilirken Hükümet, genellikle ılımlı olarak değerlendirilen ve en büyük Hutu muhalefet partisi olan MDR'nin (The Mouvement Démocratique Républicain) parlamentoda bölücülükle itham edilmesi ardından Partinin bazı liderleri ülkeyi terk etti; tutuklamalar, suikastler ve kayıplar ardından Parti çöktü. (Clark: The *Gacaca* Courts, Post-

ithamlarıyla tutuklanırken¹⁶⁴, sonrasında etnik nefret ve bölünmeyi teşvik suçlamalarıyla karşı karşıya kalmaya başladılar.¹⁶⁵ Bu ithamlara maruz kalmaktan duydukları korku nedeniyle çoğu Hutu'nun özellikle yönetime eleştiri kapsamında ifade serbestileri sınırlanmış bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Ancak, hükümet politikalarını desteklemeyen görüşler üzerindeki otoriter baskı sadece Hutulara yönelmemişti.¹⁶⁷ Örneğin, genel olarak konuşmakta daha serbest

genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.22; Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.77.)

- 2005'te Ruanda'nın önde gelen insan hakları örgütü olan LIPRODHOR (La Ligue Rwandaise pour la Promotion et la Défense des Droits de l'Homme) kapılarını kapattı. Hükümet yargısal usullere başvurmaksızın, Ruanda'daki insan hakları örgütleri için hayli tanıdık bir model haline gelen bölücü ve/veya soykırımcı aktivitelerle ilgili yargısal mercilere yansımayan, dolayısıyla iddiaları çürütme imkanlarının sunulmadığı ithamlarla Örgütün kara listeye alınmasına; bu şekilde maddi fon sağlama, personel bulma veya tutma şeklinde sıkıntılarla yüz yüze kalmasına neden olarak Örgütün kapanmasını sağladı. (Uluslararası Af Örgütü, "Rwanda: Human rights organisation forced to close down", <<https://reliefweb.int/report/rwanda/rwanda-human-rights-organisation-forced-close-down#:~:text=Last%20Friday%2C%20the%20leading%20Rwandese,not%20found%20before%20March%202005>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022).
- Çok sayıda kayıp iddiası bulunmaktaydı. (Hintjens, Helen: "Post-genocide Identity Politics in Rwanda", Ethnicities, C. 8, S. 1, 2008, s.18).
- Habyarimana diktatörlüğüne karşı çok etnili bir karşı çıkışa ihtiyaç olduğuna inanan ve soykırım rejimini yıkmak için RPF ile birlikte çalışmış olan, Kagame'den önceki başkan Pasteur Bizimungu (Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.25, 89) RPF'yi ufak bir azınlığa dayalı bir hizip olmakla eleştirmesinin ardından tutuklandı. Gerçekten kapsayıcı olacağını ileri sürdüğü yeni bir siyasal parti kurdu. Partisi yasaklandı, Bizimungu ve onunla ilişkilendirilenler hapse atıldı. (Longman/Rutagengwa: s.167).

¹⁶⁴ Uluslararası Af Örgütü, asılsız olduğu iddia edilen soykırım suçlamalarına ilişkin sayısız ihbar aldığını; Hükümetin sıkça, yönetimi ve politikalarına karşı muhalefeti bastırmak için soykırım suçlamasını kullandığını belirtmiştir. (Uluslararası Af Örgütü: "Rwanda: Gacaca: A question of justice", s.6).

¹⁶⁵ Des Forges/Longman: s.61.

¹⁶⁶ Longman/Rutagengwa: s.177.

¹⁶⁷ Bu hususta bazı örnekler:

- Önde gelen kurtulanlar örgütü olan Ibuka, kurtulanların ihtiyaçlarına gerektiği gibi eğilmediği için rejime eleştiriler getirmeye başladığında, Örgütün liderlerinden biri suikasta uğradı ve liderlerin tümü ülkeden kaçtı. (Longman/Rutagengwa: s.167).
- Yvonne Idamange and Aimable Karasira gibi çevrim içi yorumcular eleştirel kayıtları nedeniyle tutuklama ve cezalarla karşı karşıya kaldılar. (İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Rwanda: Events of 2021", <<https://www.hrw.org/world->

hissetmelerine rağmen soykırımdan kurtulan Tutsilerin birçoğu, yeni rejime gerçek bir etki etme kapasitesinden mahrum olduklarını hissetmekteydiler.¹⁶⁸ Yeni yönetime, RPF liderleri gibi sürgünde büyümüş, çoğunluğu soykırım sırasında Ruanda'da bulunmamış ve RPF iktidarı ele geçirdikten sonra Ruanda'ya akın halinde geri dönmüş Tutsiler hakimdi.¹⁶⁹ Hükümet, kurtulanlar adına konuştuğunu iddia etse de, sıklıkla farklı bir deneyimler ve saikler dizisinden hareket etmekteydi.¹⁷⁰

RPF hakimiyetindeki Hükümetin bireysel ve örgütlü muhalefet karşısındaki otoriter tutumu, ahlaki kötülüğün cisimleşmiş hali olan soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluk tekelleştirilerek ve genelleştirilerek meşrulaştırılmaya çalışılmaktaydı. RPF liderleri kendilerini, soykırımı sona erdirerek Ruanda'yı tiranlıktan özgürleştiren aydınlanmış liderler olarak görmekte, ahlaki doğruluklarına ve yönetme hakkına sahip olduklarına dair güçlü bir inançla hareket etmekteydiler. Bu algıyla, kendisine yönelik eleştiri ve farklı görüşler RPF önderliğindeki Hükümet tarafından siyasal olgunluk yokluğu ve devam eden bir "bölücü" ahlakın göstergeleri olarak kavranmakta;¹⁷¹ bölücülük veya çok çeşitli heterojen fiillerin cezalandırıldığı soykırım ideolojisi adıyla düzenlenen muğlak suçlar¹⁷² kapsamında kriminalize edilerek ve

report/2022/country-chapters/rwanda>, Erişim Tarihi: 24.10.2022; Uluslararası Af Örgütü: "Rwanda 2021", <<https://www.amnesty.org/en/location/africa/east-africa-the-horn-and-great-lakes/rwanda/report-rwanda/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022).

¹⁶⁸ Longman/Rutagengwa: s.177.

¹⁶⁹ Soykırım ardından ülkeye dönüş yapanlardan birçoğu esas anadil olarak, Ruanda'da öncesinde hakim olan Fransızca yerine İngilizceyi tercih etmekte ve on yıllarca sürgün olarak yaşadıkları komşu Afrika ülkelerinin dillerini, ulusal dil olan Kinyarwanda'dan daha iyi konuşmaktaydı. (Cobban: 7.not). Bu durum, Ruandalıların, en azından elit düzeyinde frankofon ve anglofonlar olarak ayrıldıkları yeni dilsel ve politik ayrımların doğuşunun temelini teşkil etmekteydi. (Hintjens: s.13).

¹⁷⁰ Cobban; Drumbl, Mark A.: "Rule of Law Amid Lawlessness: Counseling the Accused in Rwanda's Domestic Genocide Trials", Columbia Human Rights Law Review, C. 29, S. 3, 1998, s.567.

¹⁷¹ Longman/Rutagengwa: s.162, 167.

¹⁷² Bölücülüğü yasaklayan yasanın, kavramın geniş ve muğlak bir tanımını sunduğu ve İnsan Hakları İzleme Örgütü araştırmacılarının bölücülük kavramını tanımlamalarını istediği yargıçlardan hiçbirinin, her biri bölücülük ithamı içeren davaları görmüş olmalarına rağmen, bunu yapamadığına ilişkin İnsan Hakları İzleme Örgütü raporu: İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", <<https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, s.34).

BM İnsan Hakları Komitesi 2009 yılında bölücülük yasalarının ifade özgürlüğünü sınırlamaya yönelik kötüye kullanımları hakkında kaygılarını belirtmiş, bölücülük olarak

dolayısıyla meşru siyasal müzakere alanının dışına çıkarılarak itibarsızlaştırılmaktaydı.¹⁷³ RPF politikalarına karşı eleştiri ve hareketler, soykırımın yinelenmesi tehlikesine atıfla etkisizleştirilmeye çalışılırken bu tehlike, baskıcı pratiklerin haklılaştırılması için genel bir amaç olarak araçsallaştırılmıştı.¹⁷⁴ Böylece RPF veya hükümete yönelik eleştirilerin, soykırımla bağlantılandırılarak ve bu şekilde bu oluşumların siyasal tutum ve eylemlerinden soyutlanarak bertaraf edilmeye çalışıldığı bir güç ilişkisi kurulmuş bulunmaktaydı.¹⁷⁵

Bu koşullarda, Ruanda siyasal sisteminde serbest siyasal tercih ilkesel ve biçimsel olarak desteklense de pratikte halk, olgunluğunu sadece RPF'yi destekleyerek ortaya koyabilecekti.¹⁷⁶ Halk, kendi haline bırakıldığında soykırımın tekrarına neden olabilecek, Hükümet tarafından yönlendirilmesi ve

adlandırılan fiillerin cezalandırılmasına son verilmesi gerektiğine işaret etmişti. (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi: “Concluding observations of the Human Rights Committee: Rwanda”, CCPR/C/RWA/CO/3, 7.5.2009, <<https://www.refworld.org/docid/4a891ec50.html>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, prgrf.20.)

Bölücülük ve soykırım ideolojisi suçları ile uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Sullo: s.235-253; Jansen, Yakaré-Oulé (Nani): “Denying Genocide or Denying Free Speech? A Case Study of the Application of Rwanda’s Genocide Denial Laws”, *Northwestern Journal of International Human Rights*, C. 12, S. 2, 2014, s.191-213; Hintjens: s.9-10.

¹⁷³ Örneğin, 2010 başkanlık seçiminde adaylığı engellenen siyasi muhalif Victoire Ingabire RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarını gündeme getirdiği için soykırım ideolojisi suçundan mahkûm edilmişti. (Uluslararası Af Örgütü: Safer to Stay Silent - The Chilling Effect of Rwanda’s Laws on ‘Genocide Ideology’ and ‘Sectarianism’, 31.8.2010, Index Number: AFR 47/005/2010, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/005/2010/en/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, s.21; Sullo: s.248).

¹⁷⁴ Etkisi soykırım faillerinden farklı bir gruba yönelmişse de benzer bir meşrulaştırma pratiği olarak İsrail örneği hakkında:

“... İsrail’in yürüttüğü savaşın, Holocaust’un tekrarını önlemekten başka bir nedeni yoktur. Böylece, Arap-İsrail çatışması, müzakereler yoluyla çözülmesi gereken menfaatler ihtilafının bir ürünü olarak değil, tarihin en büyük insani felaketine, “benzersiz” bir soykırıma maruz kalmış bir halkın, aynı tehlikenin tekrarına karşı varlığını koruma mücadelesi olarak sunulmuş oluyor. Böyle bir mücadelede ise, her yolun mubah olacağı açıktır.” (Sancar: s.88). “Yahudi devleti, trajik anıları siyasal meşruiyetinin sertifikası, geçmişteki ve gelecekteki politikaları için bir ... izin belgesi, hepsinden öte de, kendi yapacağı haksızlıklar için bir ön avans olarak kullanmaya çalıştı.” (Bauman, Zygmunt: *Modernite ve Holocaust*, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Kitap, İstanbul, 2007, s.9).

¹⁷⁵ Siyasetin soykırım ekseninde iyiler ve kötüler arasındaki mücadele bağlamında kurgulanması; kent-kır, anglofon-frankofon ayrımlarına dayanan farklılıklar ile sınıf çatışmalarının hasıraltı edilmesi bakımından da son derece işlevseldi.

¹⁷⁶ Longman/Rutagengwa: s.167.

yönetilmesi gereken bir kitle olarak algılanmaktaydı. Bu kapsamda dikkat çekici olan ve aynı zamanda sisteme otoriter nitelik kazandıran, yönetim tarafından uygun bulunan çerçevede hareket ettikleri sürece yurttaşların baskıyla karşılaşmamasıydı. Örneğin, Hutular da Gacaca yargıcı olup sonrasında yönetim pozisyonlarına dahil olma, itiraf ederek ceza indiriminden faydalanma gibi olanakları kullanmak suretiyle yönetimle işbirliğine girerek sisteme eklenebilmekte; böylece şiddete maruz kalmadan, hayatlarından endişe etmeden yaşayabilmekte ve hatta sistemden menfaat sağlayabilmekteydi.¹⁷⁷

Görüldüğü üzere, Ruanda siyasal sisteminde paternalist bir yaklaşıma dayanan otoriter bir eğilim etkili bulunmaktaydı. Otoriter yönetim pratiğinde, soykırımın ahlaki kötülüğüne paralel olarak soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluğun tekelleştirilmesi ve genelleştirilmesi ile güç kullanımına hem ulusal hem de uluslararası toplum düzeyinde meşruiyet kazandırma çabası öne çıkmaktaydı – ki bu çaba, Gacaca yargısının potansiyelinin baltalanması bakımından da temel bir etken durumundaydı.

C. Otoriter Yönetim Koşullarında Gacaca

Ruanda’da yönetimin soykırımın ahlaki kötülüğüne dayandırdığı genel doğruluğu, kendisine yönelik rızanın üretiminde etkili bir unsurdu. Bu doğruluk, soykırımı ilişkin belirli değerlemelere yol açan kabullerde temellenmekteydi. Bunlardan birisi, RPF’nin soykırımı sona erdirmiş olması hasebiyle Tutsilerin temsilcisi olarak masumiyeti, bir başka deyişle eylemleri ahlaken en kötü olan soykırımı sonlandırma veya tekrarını önleme amacına yöneldiğinden soykırım failerinininkilere denk kategorilerle değerlendirilemeyeceği idi. Bu kabulün hukuk alanına yansımaları, soykırımdan yıllar sonra hala kamusal alanda nadiren tartışılan tabu haline gelmiş bir konu durumunda bulunan, RPF tarafından gerçekleştirildiği iddia edilen sivillere yönelik şiddet fiillerinin Gacaca yargısı dışında bırakılması teşkil etmekteydi.¹⁷⁸ Oysa çok sayıda delil, RPF’nin 1994’te Ruanda’daki ilerleyişi sırasında, iktidarı ele geçirmesinin ardından gelen aylarda ve Kongo’ya düzenlediği saldırılarda sivillere yönelik şiddet fiilleri gerçekleştirdiğini göstermekteydi.¹⁷⁹ Hükümet yetkilileri, bu tür ihlallerin resmi

¹⁷⁷ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.2-4, 6, 33-35.

¹⁷⁸ Peskin, Victor: International Justice in Rwanda and the Balkans - Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.194; Thomson/Nagy: s.27.

¹⁷⁹ Des Forges/Longman: s.60, Longman/Rutagengwa: s.167, Sullo: s.131, Sancar: s.127, Hintjens: s.26, Cobban.

RUCM’nin kuruluşu ardından Güvenlik Konseyi tarafından oluşturulmuş bir araştırma birimi olan Birleşmiş Milletler Uzmanlar Komisyonu; kitlesel cinayetler, yargısız

RPF politikalarına aykırı olarak işlendiğini ve soykırımla ahlaken denk olmadıklarını iddia etmekteydi.¹⁸⁰

RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar bu nitelendirme altında yargısal incelemeye konu olmamış, hem RUCM hem de Gacaca mahkemeleri tarafından gerçekleştirilen yargılamalar münhasıran soykırıma¹⁸¹ ve Tutsilere karşı işlenen insanlığa karşı suçlara odaklanmıştı. Aslında RUCM'nin yetkisi, soykırım yanında 1994 yılında işlenen savaş suçları ve insanlığa karşı suçları da kapsamına almaktaydı.¹⁸² Ancak Ruanda Hükümeti, RUCM'nin RPF askerleri tarafından işlendiği iddia edilen suçları araştırmasına köstek olmuştu.¹⁸³ Zira muhalifleriyle ve genel olarak

infazlar, uluslararası insancıl hukuk ihlalleri ve insanlığa karşı suçların Hutu bireylere karşı Tutsi unsurlar tarafından da işlendiğine dair maddi dayanaklar olduğu ve bu fiillere ilişkin iddiaların soruşturulması gerektiği sonucuna varmıştı. Bu kapsamda 1994 Ağustos ve Eylül ayı başları arasında gerçekleştirilen yaşam hakkı ihlallerine dikkat çekilmişti. Kagame, Komisyonu, Hükümetin 3 adet binbaşı dahil olmak üzere 70 civarında RPF askerini tutukladığı ve bu kişileri Hutulara karşı işlenen bireysel intikam fiilleri dolayısıyla yargılamak ve cezalandırmak niyetinde olduğu hususunda bilgilendirmişti. (Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri: Letter Dated 9 December 1994 From the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council, 9.12.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198146#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, prgrf.93-96, 99).

1996'da Tanzania sınırındaki Kibeho Kampında RPF tarafından 2000 ila 4000 mültecinin öldürdüğü tahmin edilmektedir. (Hintjens: s.26). Ayrıca bakınız: Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.71.

¹⁸⁰ Longman/Rutagengwa: s.167, Wierzynska: s.1936, Sullo: s.170; Tiemessen: s.69-70.

¹⁸¹ Des Forges/Longman: s.49.

¹⁸² Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf>, Erişim Tarihi: 18.8.2022, md.2-4.

¹⁸³ Hükümet tarafından gözetim altında tutulduğunu ve bu nedenle PPF'nin soruşturulması için göndereceği araştırmacıların ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceklerine işaret eden RUCM savcısı Louise Arbour, görev süresinin sonlarına doğru RPF'nin sivillere yönelik şiddet hareketleri hakkında bir ön inceleme başlatmaya karar vermişti. Sessiz ve dikkatli bir şekilde yürütülen bu inceleme, sonraki savcı Carla Del Ponte'nin belirli RPF savaş suçları şüphelilerine yönelik soruşturmasının temelini atmıştı. (Peskin: s.190). 2000 yılında RUCM savcısı Del Ponte, savcılığın 1994'te, Mahkemenin yetkisi altında bulunan suçları işledikleri iddia edilen bazı RPF askerleri hakkında aktif olarak soruşturma yürüttüğünü ve Ruanda otoritelerini bu konuda bilgilendirdiğini duyurdu. (Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi (basın açıklaması): "Prosecutor Outlines Future Plans", 13.12.2000, <<https://unictr.irmct.org/en/news/prosecutor-outlines-future-plans>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022). 2002'de Del Ponte, 1994'te Hutulara karşı işlendiği iddia edilen suçlar için RPF üyeleri soruşturmasında Ruanda otoritelerinin işbirliğinin yetersiz olduğuna işaret etti. ("Rwanda: ICTR Preparing to Indict First Tutsis", 12.4.2002, <<https://allafrica.com/stories/200204120457.html>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022).

toplumla ilişkilerinde ahlaki muhafız pozisyonu kazanmaya çalışan bir siyasal aktörün suçlarını denetime açması, bu pozisyonunu tehlikeye atabilirdi.¹⁸⁴

Gacaca'nın konu yönünden yetkisi ise, 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 tarihleri arasında işlenen soykırım ve insanlığa karşı suçlar ile soykırım veya insanlığa karşı suç işleme niyetiyle işlenen Ceza Kanununda düzenlenmiş diğer suçları kapsamaktaydı.¹⁸⁵ 2004 Organik Yasası'nda, 2001 Organik Yasası'nın 1. maddesinde Gacaca yargısının görev alanına dahil edilen savaş suçlarına yer verilmemişti. Böylece Gacaca mahkemelerinin konu yönünden yetkisinin sınırları, 1990 ve 1994 yılları arasında RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçu fiillerini Gacaca yargılamaları dışında tutmaktaydı.¹⁸⁶ Öte yandan Hükümet

Del Ponte'nin RPF'nin Hutu sivillere karşı gerçekleştirilen şiddet eylemlerindeki rolünü araştırma kararı, soykırım sonrasında Tutsi nüfus ve RPF'nin uluslararası alanda yaygın olarak, araştırılmayı değil sempatiyi hak eden mağdurlar olarak tanınması dolayısıyla ihtilafliydi. Bunun nedenlerinden biri de, uluslararası toplumun soykırım sürecinde mağdurları korumak konusunda gösterdiği ihmaldi. Bu durumun da farkında olan Ruanda Hükümetinin soruşturmaya karşılığının merkezi ögesini, Mahkemeye karşı bir karşı-utandırma kampanyası teşkil etmişti. Bu kampanya, Mahkemenin itibarını baltalamayı ve uluslararası dikkati hükümetin RPF araştırmalarını durdurma çabalarından uzaklaştırmayı hedeflemekteydi. Peskin'e göre Hükümet ilk olarak, RUCM'un Birleşmiş Milletler'in yetersiz ve etkisiz bir kurumu olduğuna dair eleştirilerini artırdı. İkinci olarak da, kurtulan Tutsi gruplarını, özellikle Mahkemenin kurtulanlara yönelik iddia edilen kötü muamelesini kullanarak mobilize etmeye yöneldi. 2001 yılında RUCM'daki iki skandal – Mahkemenin bir veteran Hutu savunma araştırmacısının soykırımdaki iddia edilen rolünün keşfedilmesinin ardından tutuklaması ve Mahkeme heyetinde yer alan yargıçların bir Tutsi tecavüz mağdurunun çapraz sorgusu sırasında gülmeleri olayı- kurtulan gruplarının Mahkemeye tepkilerini besledi. Peskin, yargıçların gülmeleri olayının şu şekilde gerçekleştiğini aktarmıştır: Sanık avukatının tecavüz hakkında detaylı sorular sorarak tanığın güvenilirliğini baltalama çabasının yargıçları rahatsız ettiği görülmekteydi. Mahkeme Başkanı William Sekule, avukatı sorgusunu hızlandırmaya çağırsa da avukat sorgu çizgisinde ısrarcı bulunmaktaydı. Avukatın sorularını tekrar tekrar sınırlamaya çalışmaları ardından yargıçlar, avukat tanığa tekrar soru sorunca gülmüşlerdi. 2002'de, iki önde gelen Tutsi kurtulan örgütü olan Ibuka ve Avega'nın tepkisi, kurtulan Tutsileri soruşturmacılarla konuşmama ve Mahkemeye başka bir şekilde işbirliğine girmemeye sevk eden bir Mahkemeyi boykot kararı ile sonuçlandı. Boykot, Mahkemenin meşruiyetini baltaladığı gibi, soykırım soruşturmalarına da ciddi bir darbe vurdu. Zira kurtulan Tutsilerin işbirliği, soykırım şüphelilerinin kovuşturulması için gerekli bulunmaktaydı. (Peskin: s.186-187, 193, 195, 199).

Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Des Forges/Longman: s.55.

¹⁸⁴ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.72.

¹⁸⁵ 2004 Organik Yasası md.1.

¹⁸⁶ Clark, Ruanda'nın Batı bölgelerinde Hutu yargıçların ağırlıklı olduğu bazı Gacaca mahkemelerinde RPF tarafından sivillere karşı işlenen suçların açıkça tartışılmasına izin verildiğine tanık olmuşsa da, bu tartışmalar soruşturma veya kovuşturma ile sonuçlanmamıştı. Clark Gacaca Organik Yasasının bu suçları kovuşturulmasına imkan

kısa zamanda, Gacaca mahkemelerinin sadece Tutsi azınlığa karşı işlenen suçları ele alacağını açıklığa kavuşturmuştu.¹⁸⁷ Diğer suçlar ise olağan veya askeri mahkemelerde yargılanacaktı.¹⁸⁸ Böylece bir Hutu tarafından bir Tutsi'ye yüklenenler dışındaki mağduriyetler Gacaca yargılamalarında dışarıda bırakılmakta¹⁸⁹, mağdur ve fail konuları etnik parametrelere tabi

vermediğine işaret etmiştir. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.211). Gacaca Organik Yasası metni ışığında, kovuşturulamayan bu fiillerin mahkemelerin zaman veya konu yönünden yetkisine dahil olmadığını düşünmek gerekmektedir. Zira bir Tutsi tarafından 1990 ve 1994 yılları arasında işlenen bir insanlığa karşı suç kapsamındaki fiilin Gacaca mahkemelerinde yargılanması önünde Organik Yasa metni kapsamında hukuken bir engel bulunmamaktadır.

¹⁸⁷ Wierzynska: s.1963, Sullo: s.169, Longman/Rutagengwa: s.167.

RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarının Gacaca yargılamalarına konu olamaması bir yana, bu suçlara kamusal alanda işaret edilmesi dahi tehlikeli bulunmaktaydı. Örneğin Ekim 2006'da Nyakizu ilçesindeki Gacaca duruşmasında, sanığın RPF askerlerinin yerel halkı öldürdüğünü gördüğü için Burundi'ye kaçtığı söyleyen Célestin Sindikubwabo, sanığın beraat etmesine rağmen tutuklanmış ve "soykırımın ağır hafife alınması" nedeniyle 20 yıl hapis cezasına mahkûm edilmişti. (Court of Higher Instance, Huye, No. RP 0015/07/TGI/HYE RPGR 40832/S2/06/MR/KJ, Prosecutor versus Célestin Sindikubwabo, 24/4/07'den aktaran: İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", s.40-41)

¹⁸⁸ Hintjens: s.17; Haile, Dadimos: "Rwanda's Experiment in People's Courts (gacaca) and the Tragedy of Unexamined Humanitarianism: A Normative/Ethical Perspective", Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerpen, 2008, s.28.

RPF tarafından aileleri öldürülen Hutuların davalarını askeri veya olağan mahkemelere götürmesi, yeni yöneticilere karşı çıkmaları anlamına gelecek; hukuksal yardıma erişim için kaynak sağlamalarını ve tam olarak anlamayabilecekleri biçimsel usullerle baş etmelerini gerektirecekti. (Chakravarty: *Investing in Authoritarian Rule*, s.83.)

¹⁸⁹ Bu kapsamdaki sayısız örnekten birkaçı:

- Babası Habyarimana rejiminde memur (otomatik olarak kendisi de soykırım şüphelisi haline gelmiş), soykırımın başında öldürülmüş Tutsi bir annesi olan ve 2001'de RPF askeri tarafından tecavüze uğramış bir kurtulanın durumu (Hintjens: s.27-28).
- Kendisini kurtulan olan tanımlayan eşi ölmüş bir Hutu: "Tutsi bir adamla evliydim. Beni ve çocukları korumaya çalışırken öldü. Çocuklarım Tutsi oldukları için hedef alınmışım. Nasıl kurtulan olarak sayılmam?" (Thomson/Nagy: s.27-28.)
- Bir Twa: "Benim hakikatimi anlatıp anlatamayacağımı sormak için [yerel yetkiliye] gittim, çünkü zanlının 1994'te karımı öldürdüğünü biliyordum. Güldü ve 'konuşarak vaktimizi boşa harcama, soykırımın bir parçası değilsiniz. Halkın öldürmedi ve öldürülmedi.' dedi. Ona çok kızgındım. Annemi ve kardeşimi de kaybetmişim ve hatta bazı Tutsileri evimde saklamışım." (Thomson/Nagy: s.28.)
- Soykırım boyunca ılımlı Hutu grupların çoğu lideri Hutu katliamcılar hedef alınmıştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.110; Schabas: "Justice,

tutulmaktaydı. Tutsi ve Twa failler, Hutu ve Twa kurtarıcılar, Hutu ve Twa direnişçiler ve Hutu ve Twa hayatta kalanlar gibi diğer deneyim kategorileri göz ardı edilmekteydi. Bu koşullarda Gacaca mahkemeleri, RPF iktidarını takviye edecek şekillerde soykırım boyunca kimlere ne olduğunun belirli bir versiyonunu teşvik etmekteydi.¹⁹⁰

Soykırım Tutsileri imha amacıyla gerçekleştirilmişse de, RPF'nin Hutuları yok etme amacıyla hareket etmediği sadece yönetim aygıtında değil, Ruanda toplumunda da yaygın görüş durumundaydı. Nitekim Chakravarty'nin araştırmasına katılanların yüzde doksanı Interahamwe'nin yok etme amacıyla Tutsileri hedef aldığını söyleyerek Tutsilere yönelik soykırımı tanımakta ve çoğunluk, RPF'nin imha amacının bulunmadığına inandığından iki soykırım görüşüne sahip bulunmamaktaydı.¹⁹¹ Dolayısıyla Gacaca bağlamında sorun, RPF tarafından işlendiği iddia edilen suçların soykırım kategorisinde değerlendirilmesi veya hangi kategoriye dahil olursa olsun işlenmiş olup olmaması değil, bunların yok sayılması ve tartışılmalarının yasaklanması ile ortaya çıkan güç ilişkisiydi. Zira bu koşullar, Gacaca'nın temellendiği değer ve amaçlar ile dayandığı denge mantığı ile çatışmakta, işleyişinde sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı.

Aynı dönem ve benzer koşullarda işlenen bazı suçların Gacaca yargılamalarından dışlanarak diyalog alanının sınırlanması öncelikle, Gacaca'nın uzlaşmayı teşvik amacını tehlikeye atmaktaydı. Gacaca; kırgınlık veya kırgınlıkların diğerinin, üyesi olduğu gruba bağlı kalıp yargılar temelinde değil bireyselleşmiş ve mevcut koşullarda hareket eden görülüşüne¹⁹² bağlanması imkanına dayalı bir sistemdi. Çatışan grupların üyeleri olan bireylerin algı ve

Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524).

Mağdurların Tutsi, faillerin de Hutu olabileceğine yönelik kabul, soykırım fiillerinin sosyal bağlamını gözden kaçırırken mağduriyet veya failliği bireyselleştirmekte ve bireyleri bu konulardan biriyle diğerini dışlayacak şekilde tanımlamaktadır. Oysa bir Hutu'nun tanıklığında görüldüğü gibi insanlar bazı hareketleriyle fail olurken aynı süreçte başkalarının eylemlerine maruz kalarak mağdur sıfatını da kazanabilirler: "Bazılarını öldürdüm, ama bazılarını korudum. Hatta bir Tutsi ile evliydim. Bu yüzden Tutsilerden nefret ettiğimiz için bütün Hutuların öldürdüğümüz düşüncesi, yönetimin hakkında konuşmamızdan memnun kaldığı kötü bir düşünce. O öldü, ve çocuklarımızdan üçü de. Ama onu kurtarmaya çalıştım, ve hatta annesi ve kardeşlerini de. Ailesinin bir kısmı interahamwe geldiğinde onlara söylediğim ve saklanmaları için uygun yerleri gösterdiğim için hayatta kaldı. Bu yüzden [Gacaca önünde] söylemem beklenen hakikatle gerçekte olan farklı." (Thomson/Nagy: s.22.)

¹⁹⁰ Thomson/Nagy: s.21, 28.

¹⁹¹ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.103.

¹⁹² Halpern/Weinstein: s.306, 316.

motivasyonlarının karşılıklı olarak ortaya konulması, bireyler arasında anlayış ve güvenin teşvik edilebilmesi bakımından temel önemdedi. Böylece diğerine yönelik bireyselleşmiş algının ortaya çıkışı, şiddetin tekrerrünün önlenmesinin önemli bir aşamasını teşkil edecekti. Zira birçok tarihsel örnekte görüldüğü gibi kitlesel katliamlar, mağdurların öznelliklerinin genel bir kimlik altında eritilmesi suretiyle insandışılaştırılmaları ve düşmanlaştırılmalarına dayanmaktaydı.¹⁹³ Diğer biçimleri yok sayılarak mağduriyetin Tutsilere, failliğin de Hutulara yayılarak etnikleştirilmesi durumunda ise, Gacaca'nın diğerinin kimliğinde tüketilmeden görülmesine yönelik potansiyeli baltalanmış olacaktır. Nitekim soykırımın etnik açıklamaların ötesinde sosyo-psikolojik kaynaklarının karşılıklı sözlerde ortaya çıkışı için önemli bir fırsat sunan Gacaca'nın pratiği, Hutuların fail Tutsilerin ise mağdur oldukları suçlara özgülenmesiyle tartışmaların giderek fiillerin neden ve teşviklerinden çok kim tarafından, nasıl, ne zaman, nerede ve kime karşı işlendiğini içeren maddi gerçekle sınırlandırıldığı bir biçimselleşme eğilimine girmişti.¹⁹⁴

Mevcut siyasal ve hukuksal durum, Gacaca'nın uzlaşma amacı ile tarafsızlığının sorgulanmasına yol açarak Hutuların Gacaca hakkındaki görüşlerini, katılma istekliliklerini ve dolayısıyla sahiplenme düzeylerini etkilemekteydi. RPF'nin siyasal ajandasına ilişkin şüphe, birçok kişiyi Gacaca mahkemelerine samimi katılımdan alıkoymaktaydı. Bu durum, bu kişilerin radikal görüşlerinden veya katılmış direnişlerinden kaynaklanmıyordu.¹⁹⁵ Ruanda'da siyasal gücün soykırım mağduriyetiyle temellendirilmeye çalışılan otoriter kullanımı, yönetimin Ruanda siyasal tarihinin sömürge ve azınlık yönetimi evresi ile ilişkilendirilmesine neden olmuştu. Bu kapsamda Tutsi bir kesimin ayrıcalıklı kılındığı sömürgeci yönetim tarihi¹⁹⁶, Tutsilerin yeniden bir

¹⁹³ Bakınız: Sémelin: s.46-51, 59-63; Fletcher/Weinstein: s.607, 118. dipnot; 611, 616.

¹⁹⁴ Ingelaere: s.516, Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.209-210, 246, 249.

¹⁹⁵ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.96, 98.

¹⁹⁶ Alman sömürgeciler, yönetimlerinin başında derhal hakim Tutsilerle güçlü ilişkiler kurmuşlardı. Sömürgecilerin yardımıyla, Ruanda ülkesinde merkezi Tutsi aristokrasisinin kontrolü büyük ölçüde artırılmış, kuzeybatıdaki bir dizi ufak Hutu krallığı, ancak 19. yüzyılın sonunda Alman askeri desteği ile bugünkü Ruanda'ya katılmıştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.94-95). 1919'da Belçika, bir Milletler Cemiyeti mandası altında Ruanda'nın kontrolünü ele geçirmiş ve başlangıçta Tutsileri, Almanlar gibi sosyo-politik anlamda kayırmıştı. (Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.16.). Sömürge yönetimleri dolaylı bir iktidar tesisi yöntemi kullanmış, Tutsi krala ve etrafındaki Tutsi yöneticilere, işbirliği göstermeleri karşılığında tabi ama önemli bir politik rol devretmişlerdi. Tutsilerin seçiminde, sömürgecilerin yönettikleri dönemin çoğunda Tutsilerin Hutulardan daha akıllı, güvenilir, çalışkan veya kısaca daha kendileri gibi olduklarına yönelik inanışlarının da etkisi bulunmaktaydı. Burun

azınlık yönetimi kurma çabasında olduklarına dair Hutular arasında yaygın bir tereddüde neden olmaktadır. Dolayısıyla Ruanda’da azınlık, demokrasinin bitmemiş soykırımı bitirmek için bir maske olmasından; çoğunluk ise, adalet talebinin azınlığın iktidara ilelebet el koymak için bir manevrası olmasından korkmaktadır.¹⁹⁷

RPF politikalarından duyulan şüphe, bu nedenle Ruanda yurttaşlığının güvenilirliğine bel bağlamakta zorlanan Hutuları etnik kimliklerine yöneltmekte; Hutular arasında birbirleriyle işbirliği içerisine girme, birbirleri aleyhine tanıklık yapmaktan kaçınma gibi Gacaca uygulamasını baltalayacak birtakım davranış eğilimlerini beslemekteydi. Gacaca’ya yönelik güvensizliklerinin Hutularda sadece ceza indirimi kazanmaya yönelik samimi olmayan itiraflar örneğinde olduğu gibi pragmatik davranışlara yol açması, Tutsi bireyler arasında da Hutuların samimiyeti ve güvenilirliklerine yönelik

ve kafatası boylarının ölçümü gibi “modern bilimsel” yöntemleri ve kişilerin etnik kimliklerini ortaya koyan mecbur kimlik kartları uygulamasını içeren katı bir etnik sınıflandırma sistemi sömürge yönetimi altında kurumsallaştırılmıştı. Ordu ve idaredeki işler yanında, eğitim de büyük ölçüde Tutsiler için ayrılmıştı. Onyıllarca genç Tutsi erkekleri toplumun doğal yöneticileri olarak muamele görmüştü. Bütün Tutsilerin bu politikadan faydalanmış olmadıkları açıktır. (Uvin: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, s.94-95, 104). Belçikalılar ancak, Afrika ulusalcılığının gelişmesiyle birlikte Hutu çoğunluğun kaçınılmaz olarak sosyo-politik hakimiyeti ele geçireceğini fark ederek demokratik yönetime geçiş boyunca ittifak ilişkilerinin yönünü Hutulara doğru değiştirmişti. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.17).

Bu koşullarda, halkın sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesi aynı zamanda; daha yakınlarında bulunan, sömürgecilerin yerel Tutsi yardımcılara yönelik etnik bir mücadele halini almıştı. Bağımsızlık ve cumhuriyetin kuruluşu ardından Ruanda siyasal sistemi, siyasal iktidar yapısının tepesindeki ufak bir Hutu elit ile tersyüz edilmiş bulunmaktaydı. “Sosyal devrim” ideolojisi, süregelen psiko-kültürel yargıların hem devam ettirilmesini hem de tersine çevrilmesini teşkil etmekteydi. Homojen ve dışlayıcı kategoriler olarak Hutu ve Tutsi arasındaki ebedi ve derin farklılıkları vurguladığı ölçüde bir devam ettirmeydi. Tutsi ile ilişkilendirilen sosyal ve ahlaki ayrıcalık aşağı yabancılar pozisyonuyla baş aşağı çevrildiği için de bir tersine çevirmeydi. (Uvin: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, s.96, 104-105). Soykırım ardından resmi anlatı ise, sömürge sonrası Hutu iktidarını sömürge iktidarının genişlemesinden fazlası anlamına gelmeyecek şekilde olumsuz olarak temsil etme eğilimi göstermekteydi. Ancak Hutu iktidarı gerçekte, daha incelikli ve karmaşık bir fenomen niteliğinde ortaya çıkmıştı. 1959 devrimi, katılım haklarından mahrum bırakılmış köylü çoğunluğunu güçlendirmeye yönelik demokratik bir amaca sahipti. Bir özgürleşme gücü olarak Hutu iktidarının demokratikleştirici önemi, soykırım sonrası Ruanda’nın resmi anlatısında kaybolmaktaydı. (Du Toit, Fanie: *Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda’s Gacaca Courts*, Institute for Justice and Reconciliation, Cape Town, 2011, s.9).

¹⁹⁷ Mamdani, Mahmood: “When Does a Settler Become a Native? Reflections of the Colonial Roots of Citizenship in Equatorial and South Africa”, 2002, <<http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/1998/05/mamdani-1998-inaugural-lecture.pdf>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022.

şüphelerin artmasına neden olmaktadır. Bu koşullarda sanıkların özürleri bir uzlaşma adımı olarak değil de, devlet ve sanık arasında resmi bağışlayıcılık¹⁹⁸ şeklinde karakterize olmaktadır. Zira kurtulanların itiraf eden sanıkları bağışlamaya mecbur kılındıkları bir pratik mevcuttu.¹⁹⁹ Gacaca’da adalet (Hutu) faillerin soykırım boyunca kime, neyi, nasıl yaptıkları hakkında hakikati anlatacakları ve karşılığında (Tutsi) kurtulanların failleri affedeceği şekilde senaryolaştırılmıştı. Neticede ortalama Ruanda yurttaşı, uzlaşmanın bireysel süreçleri üzerinde büyük ölçüde iktidarsız kalmıştı.²⁰⁰

Gacaca yargısının otoriter yönetim pratiklerinin zedelediği bir diğer temel unsur ise, eşit ve serbest biçimde ifade edilen sözler arasındaki dengeye dayalılıktı. Bu denge sanıklar lehine güvence teşkil etmekteydi. Zira birinin ithamı destekleyen bir sözünün diğeri, örneğin sanığın akrabası veya diğer bir Hutu tarafından çürütülmesi mümkün bulunmaktaydı. Ancak soykırım sürecine ilişkin resmi anlatılara dayandırılan otoriter siyasal atmosferde, sözlerin gücü ve serbestliği sınırlanmış bulunmaktaydı. Tartışma çerçevesinin RPF tarafından işlenen suçları dışladığı, mağdur Tutsi – fail Hutu ikiliği dışındaki deneyimlerin üzerinin örtülerek faillik ve mağduriyetin etnik parametrelerle tanımlanmasının teşvik edildiği, iktidar sahibi elitinkilerden farklı görüşler üzerinde soykırım suçlaması aracılığıyla baskı kurulduğu bir ortamda kamusal açık diyalog ve katılımdan söz edilmesi, özellikle söylemlerin birbirini dengelemesine yönelik beklentilerin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu kapsamda Gacaca pratiğinde öne çıkan sorun, Hutular aleyhine iftiraldır. Hutuların iftiraya uğradığı önemli sayıda örneğe işaret edilirken, Tutsiler aleyhine bu tür bir iddiada bulunulmadığı dikkati çekmektedir. Çünkü siyasal ve sosyal koşullar Hutuları iftiraya açık hale getirmişken bir Tutsi’ye atılan iftiradan menfaat

¹⁹⁸ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.279.

¹⁹⁹ Thomson ve Nagy’nin 2006 tarihli 37 yaşam öyküsü görüşmelerine dayalı araştırmalarından:

- Bir yerel yönetim görevlisi: “onu affetmeyeceğinizi veya onu veya bunu yapmayacağınızı söylemenize gelince, bu çok kötü. Hoşunuza gitse de gitmese de, yasa bu.” (Thomson/Nagy: s.13).
- Faili affetmeyen Tutsi kurtulanların ücretsiz sağlık hizmeti sağlayan sivil toplum örgütleri üyeliklerini kaybedebildiklerini gözlemlenmişti. (Thomson/Nagy: s.26).
- “Benimle Gacaca hakkında konuşmayın! Yeni yönetimin iktidarını sürdürmek için yarattığı bir şey. Benim gibi kurtulanlarla ilgilenmiyor. [Yerel yetkililer] uzlaşmayı görünür kılmak durumundalar ve bunu bizi affetmeye ve unutmaya zorlayarak yapıyorlar. ... Ama benim için, affetmek imkansız. Ailemi kaybettim ve her zamankinden daha yoksulum.” (Thomson/Nagy: s.22).

²⁰⁰ Thomson/Nagy: s.11, 22.

sağlanamayacak bir toplumsal gerçeklik ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Hutular iftiraya maruz kalabilirken Tutsilerin bu anlamda tehlike altında olmayışı, iftira sorununun Gacaca sisteminin yapısal özelliklerinden kaynaklanmadığını göstermektedir.

Hükümetin otoriter yaklaşımı, demokratik temellere dayanan Gacaca yargısını uygulamaya koymuş olması gerçeği ile çelişkili görünmektedir. Ancak Gacaca, hükümetin uzlaşma söylemiyle iktidarını güçlendirme çabası ile uyuşmaktaydı. Muhalefetin baskı altına alındığı siyasal koşullarda Hükümetin sosyal kapsama, etnik birlik ve uzlaşma söyleminin, RPF'nin toplumu kontrol etme çabalarını saklayarak siyasal iktidarını takviye ettiği görülmektedir.²⁰¹ Diğer yandan on yıllarca sürgünde yaşamış ve dolayısıyla tabanda sosyal ağlardan yoksun bulunan yönetici elitler Gacaca aracılığıyla bir yandan tabana yayılma olanağı elde ederken, diğer yandan da elit düzeyin ötesinde rakiplerini elimine etme olanağına kavuşmuşlardı.²⁰²

SONUÇ

Adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları, bir geçiş adaleti mekanizması olarak uygulamaya konulmuş bulunan Gacaca yargısının analizi için yeterli bir ölçüt teşkil etmemektedir. Bu standartlar, Gacaca uygulamasında ortaya çıkan birtakım sorunların tespiti bakımından işlevseldirler. Ancak bu sorunların; Gacaca'nın hem sosyal dokunun onarımı hem de demokrasiye zemin olacak yurttaşlık pratiklerinin teşviki kapsamında Ruanda'nın soykırım sonrası toplumsal ihtiyaçlarına karşılık verme bakımından taşıdığı potansiyel zayıflatılmaksızın; dayandığı değerler ve işleyiş mantığı ile temel yapısı korunmak suretiyle çözümünü olanaklı kılmamaktadır. Zira bu standartlar, bir yargılama biçimi sundukları, diğer bir deyişle amaçsal olmadıkları ölçüde, adil yargılamanın farklı biçimlerle sağlanması olanağına kapı açmazlar, Batılı liberal yargı modeline işaret ederler. Oysa Ruanda'nın soykırım sonrasındaki koşulları dikkate alındığında, eksiklerine rağmen temelde liberal yargı modeli üzerine inşa edilmiş olağan mahkemeler tarafından soykırım faillerinin yargılanmaları, dahası uluslararası standartlara uygun olarak yargılanmaları mümkün bulunmamaktaydı.

Ancak adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının Gacaca analizi veya Gacaca uygulamasında ortaya çıkan sorunların Gacaca korunarak

²⁰¹ Thomson, Susan: "The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda's *Gacaca* Courts", *Journal of the International African Institute*, C. 81, S. 3, 2011, s.374.

²⁰² Chakravarty: *Investing in Authoritarian Rule*, s.5, 35.

çözümlemesi için yeterli ölçüt teşkil etmemeleri, adil yargılamanın önemsiz bir hak olduğu, sanıklar lehine güvence içermeyen yargılama pratiklerinin meşru olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bakımdan Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların göz ardı edilmesini, Gacaca'nın taşıdığı potansiyelin idealize edilmesini gerektirmemektedir. Ancak bu sorunlar, analizin biçimsel standartların ve hukuksal terimlerin ötesinde gerçekleştirilmesi gereğine işaret etmektedir. Zira salt hukuksal standartlar siyasal bağlamı tümüyle devre dışı bırakma gücüne sahip değildirler. Bir başka deyişle, otoriter yargılama pratiklerini doğası gereği engelleyebilecek ideal bir yargılama usulü veya mahkeme örgütü bulunmamaktadır. Çünkü yargılamalar, belirli bir siyasal bağlamda gerçekleşirler. Dolayısıyla adil yargılama bakımından bir yargı sistemine ilişkin değerlendirme, bağlama duyarlı bir analiz ile, mevcut siyasal durumda adil bir yargılama gerçekleştirme potansiyeline sahip olup olmadığına dayalı olarak yapılmalıdır.

Ruanda geçiş süreci adaleti deneyimine bakıldığında siyasal bağlamın analize dahil edilmesi iki noktada zorunlu hale gelmiştir. İlk olarak, soykırım sonrası toplumsal durum, soykırım faillerinin yargılanması seçeneklerini sınırlamış, olağan mahkemelerin bu anlamda yetersiz kalması sonucunu doğurmuştur. Mevcut koşullar, faillerin yargılanabilmeleri için sınırlı maddi olanaklar nedeniyle farklı arayışlara neden olmuştur. Ancak daha da önemlisi, gelecek demokrasinin inşası için öncelikle bir toplum olma gereğini dayatmış, bir başka deyişle soykırım vahşeti ardından karşılıklı korku ve öfke ile parçalanmış sosyal dokunun onarımı ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece, yargılamalara cezalandırmanın ötesinde uzlaşmayı teşvik amacının ve bu kapsamda halkın katılımının dahil edilmesi ile, yargılama sürecinin cezalandırmanın ötesindeki toplumsal kazanımları da içerecek şekilde genişletilmesini bağlama uygun kılmıştır. Dolayısıyla soykırım ardından Ruanda'nın içinde bulunduğu toplumsal durum itibarıyla soykırım faillerinin yargılanması sorununun, Batılı liberal yargı modeli ile çözülmesi ne mümkün ne de yeterli bulunmaktadır.

Siyasal bağlamın Gacaca yargısı analizinde temel önemde bulunduğu ikinci alan ise, Gacaca'nın faaliyet sürecidir. Gacaca uygulaması, yargılamaların adillığının sorgulanmasına neden olan iftira, yalancı şahitlik ve bunlar nedeniyle sisteme güvensizliğin artmasıyla sistemin biçimselleşme eğilimine girmesi gibi sorunlara tanıklık etmiştir. Ancak bu sorunlar, Gacaca modelinin Batılı liberal yargı sisteminden farklı olmasından kaynaklanmamış, Gacaca'nın doğası gereği ortaya çıkmamış; otoriter yönetim koşullarının Gacaca pratiği üzerindeki etkileri olarak meydana gelmiştir. Bu durumda, Gacaca uygulamasında ortaya çıkan yetersizliklerin adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının doğrudan karşılanmaması temelinde değil, potansiyelinin otoriter yönetim

tarafından baltalanması çerçevesinde açıklanması isabetli olacaktır. Bu kapsamda Gacaca pratiğinin, Batılı liberal yargı modelinin biçimsel standartlarına başvurulması zorunlu olmaksızın Gacaca'nın uzlaşma amacı ve bu amaca yönelmiş bulunan kolektif diyaloga dayalı yargılama mantığına aykırı söz sınırları ile ilişkili biçimde tartışılması mümkün bulunmaktadır.

RPF hakimiyetindeki Hükümetin otoriter pratiği, ahlaki kötülükle karakterize soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluk tekelleştirilerek ve genelleştirilerek haklılaştırılmaya çalışılmaktaydı. Hükümet politikalarından farklı görüşler veya bunlara yönelik eleştiriler, soykırım ithamlarıyla ve sonrasında bölücülük ve soykırım ideolojisi suçları ile meşru siyasal müzakere alanının dışına çıkarılmaktaydı. Farklı görüşlerin soykırımla bağlantılandırılarak veya soykırım tehlikesine atıfla Hükümetin siyasal tutum ve eylemlerinden soyutlanarak bertaraf edilmeye çalışıldığı bir güç ilişkisi kurulmuş bulunmaktaydı. Bu güç ilişkisinin Gacaca yargısı üzerindeki doğrudan etkisi, PRF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarının kamusal herhangi bir tartışma alanı gibi, Gacaca yargılamalarından da dışlanması olmuştu. Hutuların fail ve Tutsilerin mağdur olmadıkları şiddet fiilleri de Gacaca yargılamalarına konu olmamaktaydı. Bu dışlamalar, yol açtıkları farklı uygulama ile Gacaca'nın uzlaşma amacının ve tarafsızlığının sorgulanmasına neden olarak karşılıklı güvensizlik doğurmuştu. Oysa soykırım ardından Hutulardaki Tutsilerden gelecek intikam ve yeni bir azınlık yönetimine yönelik yaygın beklenti ile Tutsilerdeki yeni bir soykırımı uğrama korkusu karşısında eşit uygulama, uzlaşma süreci için temel önemde bulunmaktaydı. Uzlaşma için Hutular adil bir yargılama ile demokratik haklarının teyidinde ve toplumun tüm bileşenleri eşit bir şekilde yaşam haklarının ve diğer güvencelerin sağlanmasına, bir başka deyişle eşit yurttaşlığa ihtiyaç duymaktaydı. Demokratik bir model olarak Gacaca sistemi, yurttaşların bu ihtiyacın karşılanacağı yönündeki inançlarını, tarafların kendilerini serbestçe ifade etmeleri ile temellendirmeye yönelmişti. Bu bakımdan benzer koşullarda işlenen suçların faillerine göre Gacaca yargısından dışlanması, bu fiillerin işlenip işlenmediğinin belirlenmesi ve işleyenlerin cezalandırılmasının ötesinde, Gacaca yargısının dayandığı eşit ve serbest söz hakkında temellenecek güvenin ve dolayısıyla uzlaşmaya dayalı demokratikleşme sürecinin baltalanması ile sonuçlanmıştı.

Bu koşullarda, Gacaca'nın, uygulamadaki yetersizliklerine atıfla gözden çıkarılması uygun bulunmamaktadır. Demokratik temellere dayalı bir mekanizma olarak Gacaca, destekleyici bir siyasal ortamda, soykırım geçmişi ve Ruanda'nın ulaşmayı umduğu katılımcı demokrasi arasında bağlantı²⁰³ kurma

²⁰³ Venter, Christine: "Eliminating Fear through Recreating Community in Rwanda: The Role of the Gacaca Courts", Texas Wesleyan Law Review, C. 13, S. 2, 2007, s.581.

potansiyeline sahip bulunmaktaydı. Ancak bu potansiyel, Gacaca'nın tüm geçiş toplumlari için uygun bir araç olmayabileceğini unutturmamalıdır. Bağlama dayalılık, başarılı geçiş süreci adaleti stratejileri için son derece önemli olduğundan,²⁰⁴ uygun stratejilerin belirlenmesinde kitlesel katliam deneyiminin niteliği ve katliam sonrası durum hassasiyetle dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

"Rwanda: ICTR Preparing to Indict First Tutsis", 12.4.2002, <<https://allafrica.com/stories/200204120457.html>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022.

<<https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

<https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CoentryID=145&Lang=EN>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022.

1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/Obdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022.

13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi: 10.6.2022.

Ball, Howard: Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth Century Experience, University Press of Kansas, 1999.

Bauman, Zygmunt: Modernite ve Holocaust, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Kitap, İstanbul, 2007.

Bensaïd, Daniel: "Daimi Skandal", Eric Hazan (Ed.), Demokrasi Ne Alemde?, çev. Savaş Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s.24-50.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri: Letter Dated 9 December 1994 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council,

²⁰⁴ Wierzyńska: s.1967, 206.dipnot.

9.12.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198146#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi: “Concluding observations of the Human Rights Committee: Rwanda”, CCPR/C/RWA/CO/3, 7.5.2009, <<https://www.refworld.org/docid/4a891ec50.html>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Braithwaite, John: “Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts”, Crime and Justice, C. 25, 1999, s.1-127.

Braithwaite, John: Crime, Shame and Reintegration, Cambridge University Press, New York, 1989.

Brehm, Hollie Nyseth/Uggen, Christopher/Gasanabo, Jean-Damascène: “Genocide, Justice, and Rwanda’s Gacaca Courts”, Journal of Contemporary Criminal Justice, C. 30, S. 3, 2014, s.333-352.

Chakravarty, Anurdha: “Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, Yale Journal of International Affairs, C. 1, S. 2, 2006, s.132-145.

Chakravarty, Anurdha: Investing in Authoritarian Rule – Punishment and Patronage in Rwanda’s Gacaca Courts for Genocide Crimes, Cambridge University Press, New York, 2016.

Clark, Phil: “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, Morten Bergsmo (Ed.), Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.189-208.

Clark, Phil: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers, Cambridge University Press, New York, 2010.

Cobban, Helena: “The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of the Law”, Boston Review, C. 27, 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi: 8.5.2022.

Daly, Erin: “Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda”, New York University Journal of International Law and Politics, C. 34, S. 2, 2002, s.355-396.

Dauge-Roth, Alexandre: “Testimonial Encounter-Esther Mujawayo’s Dialogic Art of Witnessing”, French Cultural Studies, C. 20, S.2, 2009, s.165-180.

Des Forges, Alison/Longman, Timothy: “Legal Responses to Genocide in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy –

Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.49-68.

Doughty, Kristin: "Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-genocide Rwanda", The Journal of the Royal Anthropological Institute, C. 21, S. 2, 2015, s.419-437.

Drumbl, Mark A.: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", New York University Law Review, C. 75, S. 5, 2000, s.1221-1326.

Drumbl, Mark A.: "Rule of Law Amid Lawlessness: Counseling the Accused in Rwanda's Domestic Genocide Trials", Columbia Human Rights Law Review, C. 29, S. 3, 1998, s.545-640.

Du Toit, Fanie: Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda's *Gacaca* Courts, Institute for Justice and Reconciliation, Cape Town, 2011.

Fierens, Jacques: "Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality", Journal of International Criminal Justice, C. 3, S. 4, 2005, s.896-919.

Fletcher, Laurel E./Weinstein Harvey M.: "Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation", Human Rights Quarterly, C. 24, S. 3, 2002, s.573-639.

Haile, Dadimos: "Rwanda's Experiment in People's Courts (gacaca) and the Tragedy of Unexamined Humanitarianism: A Normative/Ethical Perspective", Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerpen, 2008.

Halpern, Jodi/Weinstein, Harvey M.: "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.303-322.

Hintjens, Helen: "Post-genocide Identity Politics in Rwanda", Ethnicities, C. 8, S. 1, 2008, s.5-41.

Ingelaere, Bert: "Does the Truth Pass across the Fire without Burning?' Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts", The Journal of Modern African Studies", C. 47, S. 4, 2009, s.507-528.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", <<https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Rwanda: Events of 2021", <<https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: “US: Revival of Guantanamo Military Commissions a Blow to Justice”, 15.5.2009, <<https://www.hrw.org/news/2009/05/15/us-revival-guantanamo-military-commissions-blow-justice>>, Erişim Tarihi: 18.3.2022.

Jansen, Yakaré-Oulé (Nani): “Denying Genocide or Denying Free Speech? A Case Study of the Application of Rwanda’s Genocide Denial Laws”, *Northwestern Journal of International Human Rights*, C. 12, S. 2, 2014, s.191-213.

Johnstone, Gerry/Van Ness, Daniel W.: “The Meaning of Restorative Justice”, Gerry Johnstone, Daniel W. Van Ness (Ed.), *Handbook of Restorative Justice*, Willan Publishing, Oregon, 2007, s.5-23.

Johnstone, Gerry: *Restorative Justice - Ideas, Values, Debates*, Willan Publishing, Oregon, 2002.

Karekezi, Urusaro/Nshimiyimana, Alphonse/Mutamba, Beth: “Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.69-84.

Letwin, Shirley Robin: “The Morality of Democracy and the Rule of Law”, G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.), *Politics and Process – New Essays in Democratic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.221-234.

Levinas, Emmanuel: “Peace and Proximity”, Adriaan T. Peperzak, Simon Critchley, Robert Bernasconi (Ed.), *Emmanuel Levinas - Basic Philosophical Writings*, Indiana University Press, Bloomington, 1996, s.161-169.

Longman, Timothy/Rutagengwa, Théoneste: “Memory, Identity, and Community in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.162-182.

Longman, Timothy: “Justice at the Grassroots? Gacaca Trials in Rwanda”, Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena (Ed.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century - Beyond Truth versus Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.206-228.

Mamdani, Mahmood: “When Does a Settler Become a Native? Reflections of the Colonial Roots of Citizenship in Equatorial and South Africa”, 2002, <<http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/1998/05/mamdani-1998-inaugural-lecture.pdf>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022.

Martin, Dianne L.: “Retribution Revisited: A Reconsideration of Feminist Criminal Law Reform Strategies”, *Osgoode Hall Law Journal*, C. 36, S. 1, 1998, s.151-188.

McVeigh, Karen: “Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice”, 3.12.2006,
<<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>,
Erişim Tarihi: 18.5.2022.

Mendez, Juan E.: “Accountability for Past Abuses”, *Human Rights Quarterly*, C. 19, S. 2, 1997, s.255-282.

Meyerstein, Ariel: “Between Law and Culture: Rwanda’s *Gacaca* and Postcolonial Legality”, *Law & Social Inquiry*, C. 32 S. 2, 2007, s.467-508.

Molenaar, Arthur: *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The Key to Reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, Leiden, 2005.

Özdemir, Omca: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3, 2022, s.619-674.

Özdemir, Omca: *Demokrasi ve Hukuk Devleti İlişkinin Liberal Kavranışı – Siyasete Karşı Hukuk*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2018.

Peskin, Victor: *International Justice in Rwanda and the Balkans - Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Raper, Jessica: “The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide”, *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, C. 5, S. 1, 2004, s.1-56.

Rettig, Max: “Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?”, *African Studies Review*, C. 51, S. 3, 2008, s.25-50.

Reyntjens, Filip: “Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship”, *African Affairs*, C. 103, S. 411, 2004, s.177-210.

Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi (basın açıklaması): “Prosecutor Outlines Future Plans”, 13.12.2000,
<<https://unictr.irmct.org/en/news/prosecutor-outlines-future-plans>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022.

Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü,
<https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf>, Erişim Tarihi: 18.8.2022.

Sancar, Mithat: Geçmişle Hesaplaşma – Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Sarkin, Jeremy: “The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide”, *Journal of African Law*, C. 45, S. 2, 2001, s.143-172.

Schabas, William A.: “Genocide Trials and *Gacaca* Courts”, *Journal of International Criminal Justice*, C. 3, S. 4, 2005, s.879-895.

Schabas, William A.: “Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems”, *Criminal Law Forum*, C. 7, S. 3, 1996, s.523-560.

Sémelin, Jacques: Arındırma ve Yok Etme – Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Sullo, Pietro: *Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda*, Asser Press, The Hague, 2018.

Teitel, Ruti: “Transitional Justice Genealogy”, *Harvard Human Rights Journal*, C.16, 2003, s.69-94.

Thomson, Susan/Nagy, Rosemary: “Law, Power and Justice: What Legalism Fails to Address in the Functioning of Rwanda’s *Gacaca* Courts”, *The International Journal of Transitional Justice*, C. 5, S. 1, 2010, s.11-30.

Thomson, Susan: “The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda’s *Gacaca* Courts”, *Journal of the International African Institute*, C. 81, S. 3, 2011, s.373-390.

Tiemessen, Alana Erin: “After Arusha: Gacaca Justice in Post-genocide Rwanda”, *African Studies Quarterly*, C. 8, S. 1, 2004, s.57-76.

Tully, L. Danielle: “Human Rights Compliance and the Gacaca Jurisdictions in Rwanda”, *Boston College International and Comparative Law Review*, C. 26, S. 2, 2003, s.385-414.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: The troubled Course of Justice”, 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi: 14.3.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Gacaca: A Question of Justice”, 17.12.2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi: 12.3.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda 2021”,
<<https://www.amnesty.org/en/location/africa/east-africa-the-horn-and-great-lakes/rwanda/report-rwanda/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: Human rights organisation forced to close down”, <<https://reliefweb.int/report/rwanda/rwanda-human-rights-organisation-forced-close-down#:~:text=Last%20Friday%2C%20the%20leading%20Rwandese,not%20found%20before%20March%202005>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uluslararası Af Örgütü: Safer to Stay Silent - The Chilling Effect of Rwanda’s Laws on ‘Genocide İdeology’ and ‘Sectarianism’, 31.8.2010, Index Number: AFR 47/005/2010,
<<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/005/2010/en/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uvin, Peter: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, African Studies Review, C. 40, S. 2, 1997, s.91-115.

Uvin, Peter: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, Reconciliation After Violent Conflict - A Handbook, ed. David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, s.116-121.

Venter, Christine: “Eliminating Fear through Recreating Community in Rwanda: The Role of the Gacaca Courts”, Texas Wesleyan Law Review, C. 13, S. 2, 2007, s.577-598.

Weinstein, Harvey M./Stover, Eric: “Introduction: Conflict, Justice and Reclamation”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.1-26.

Wierzynska, Aneta: “Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda’s Gacaca Courts”, New York University Law Review, C. 79, S. 5, 2004, s.1934-1969.